

HA 3.133

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HÍRLAPTÁRA

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET BÖLCSELET-,
NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI SZAK-
OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

6.köt. 1889.

1-6.füz.

cl.,tj.,1 t.

h:bor.

Fv.

NJ

VI. kötet / 1889. cl. tj.
1.m. bor: bor, 1t.

lem-
boá-

~~575 812~~
HA 3. 133

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TORTÉNELEMTUDOMÁNYI
SZAKOSZTÁLYAINAK

KIADVÁNYAI.

SZERKESZTI

A SZAKOSZTÁLY VÁLASZTMÁNYÁVAL EGYETÉRTVE

HEGEDÜS ISTVAN

TITKÁR.

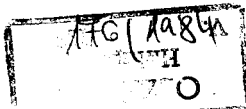
HATODIK KÖTET.

—><—

KOLOZSVÁRT.

NYOMATOTT FEJÉR VILMOSNÁL AZ EV. REF. KÖL. BETŪVEL.

1889.

TARTALOM

Lap

Dr. Békésy Károly.

Könyvismertetés 531—538

Dr. Brassai Sámuel.

Védjük nemzeti nyelvünket (két közlemény) 251—267 és 323—343

Könyvismertetés 539—554

Dr. Erődi Béla.

Zál, Rusztem atyja. Firduszi Sahnáméjából 368—381

Dr. Ferenczi Zoltán.

Óda Báróczy halálára 83—88

Poe A. Edgar elbeszélései (két közlemény) 344—356 és 440—461

Dr. Findly Henrik.

Ujságok a régi Rómában 97—108

Az apahidai sírlelet 403—423

Dr. Fülöp Adorján.

Az ikerszók (két közlemény) 60—82 és 160—179

Dr. Gergely Sámuel.

A visszacsatolási kamarák és Magyarország 1679 —
1683 (két közlemény) 424—439 és 487—519

Dr. Imre Sándor.

A magyar népdal nemei (két közlemény) 382—402 és 465—486

Király Pál és Téglás Gábor.

Ujabb adalékok Dácia felirattanához 357—367

Kuun Géza gróf.

Dora d' Istria 1—8

Moldován Gergely.

Az erdélyi román nép vallási uniója Rómával (három közlemény) . . . 44—67, 122—151 és 226—249

Petrán József.

Népfelkelés 1809-ben 152—159

Dr. Szamosi János.

Medea a világirodalomban (három közlemény) 110—121, 187 205 és 283—302

Dr. Szász Béla.

A philosophia mint büntárs 9—43

Dr. Széchy Károly.

Magyar költő idegen földön (két közlemény) 206—225 és 303—322

Kazinczy és Döbrentey. Régi pör új adalékokkal 520—530

Téglás Gábor.

Ujabb feliratok az erdélyi aranyvidékről 180—184

Ujabb adalékok Dácia föllirattanához (Yirály Pállal együtt) . 357—367

Dr. Török István.

Könyismertetés 554—558

Szakosztályi értesítő 89—95, 185—186, 268—282, 462—463 és 559

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI
SZAKOSZTÁLYÁNAK

KIADVÁNYAI.

SZERKESZTI

A SZAKOSZTÁLY VÁLASZTMÁNYÁVAL EGYETÉRTVE

HEGEDŰS ISTVÁN

TITKÁR.

VI. KÖTET.

I. FÜZET.

TARTALOM:

Gróf Kun Géza: Dora d' Istria. 1—8. l. — *Szász Béla*: A philo-
sophia, mint büntárs. 9—43. l. — *Moldován Gergely*: Az erdélyi román
nép vallási uniója Rómával. (Első közlemény). 44—67. l. — *Dr. Fülöp*
Adorján: Az ikerszók. 68—82. l. — Óda Báróczi halálára. Közli: *Ferenczi*
Zoltán. 83—88. l. — Szakosztályi Értesítő. 89—95. l.

KOLOZSVÁRT.

NYOMATOTT AZ EV. REF. KOLLEGIUM NYOMDÁJÁBAN.

1889

Szaksztályi tagságra jelentkezhetni a titkárnál. Tagsági díj évenként helybeliek részéről: 3 frt, nem helybeliek részéről: 2 frt.

Nem tagok a kiadványokra évenként 2 frttal fizethetnek elő. Új tagok és új előfizetők **Kiadványaink** eddig megjelent köteteit egyenként 1 frt 50 kr., mind az ötöt 5 frt kedvezményes árban szerezhetik meg.

A kiadványok füzeteként is árusítatnak Demjén László és Stein János helybeli könyvkereskedőknél.

A tagsági és előfizetési díjak **Móricz István** muz.-egyleti pénztárnokhoz, Kolozsvárt, torna-vivoda-épület, küldendők.

A bölcelet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztály tagjainak névsora.

	Mely évre fizetett utoljára	Megjegyzés
Adorján Miklós	1888-ra	
Balási Dénes	1885-re	
Dr. Baligó János	1888-ra	
Bes-enei József	1884-re	
Bodó Ádám	"	
Bodola László	1885-re	
Dr. Boros Gábor	1884-re	
Breán Kázmér	"	
Bournáz Ernő	1888-ra	
Bod Péter 1887-ben lépett be	"	
Czirbus Géza	"	
Cserei József	1888-ra	
De Gerando Antonina	"	
Dévai főreálisk. önképzőkör	"	
Endrei Árpád	"	
Fazakas József	"	
Farkas Róbert	1888-ra	
Farnos Dezső	1886-ra	
Dr. Ferenczi Alajos	1888-ra	
Fogarasi Albert	1884-re	
Dr. Fülöp Adorján	1888-ra	
Geréb Márton	1888-ra	
Gergely Sámuel	"	
Dr. Gocs Jenő	1888-ra	
Dr. Gerece Péter	1888-ra	
Görgei Arthur	1889-re	
Gurnesevics Lajos	1887-re	
Jánosi Béla	1886-ra	
Dr. Imre Lajos	1888-ra	
Dr. Kapossy Lucián	1888-ra	
Kiss Sándor	1888-ra	
Kozma József	1886-ra	
Kovács János	1888-ra	
Dr. Keil Alajos	1885-re	
Kolozsvár tanítónő-képző	—	1889-től kezdve
Kondor József	1886-ra	
Kónya Ferencz		
Zilahi Kiss Béla	nem fizetett	egyszer sem

DORA D' ISTRIA.

Többé-kevésbé, kik visszaemlékezéseinket az irodalmi nemek egyikének alakjába öntjük, hasonlítunk az előleges gyűjtésre nézt a leendő fűvészhez, ki fiatalokra gondtalan éveiben tett sétái közt nem egyszer szakított a rétek virágaiból a boldog percz emlékének megörökítésére, az üde, friss emlék megőrzésére s nem azért, hogy a növényt megszáritsa. Az illat elillan, a színek lángja ellobban; de azért az emlékül szakított virág a muló évekkel mind becsesebbé válik s becséből mit sem veszít, ha a fűvész nemét s fajtát meghatározza.

Az új idők nemcsak új intézményeket hoznak létre, de a társadalmat is felfrisítik. Mindazok, kik a megelőző korszak politikájával ellenkeztek, s ez okon hazájokat elhagyták, vagy ha honn maradtak, házaik falai közé zárkózva magányba vonultak, sietnek az idők változtával régi helyöket polgártársaik közt elfoglalni. S egy ily korszakalkotó változás új elemeket is juttat érvényre s vonzó erejét gyakorolja távol és közel mindazokra, kik eljövetelet várták s ohajtották.

Ezt látjuk az Ádria gyöngyének méltán nevezhető Lagunák városában az 1866-dik nagyjelentőségű év vége felé. Az ősrégi nemes családok nem egy sarja tért haza önkényes vagy kényszerű exiliumából; így p. o. az ifjabb gróf Giustiniani dei Cavalli, az egyik gróf Porcia és mások. A költő Dall' Ongars kedves Velenczéjét ohajtása szerint viszontláthatta. Giovanelli herczeg, Papadopoli grófné s Valmerana gróf termeiket megnyitották a társadalomnak; a Fenice színház, mely darab ideig zárva volt, újból megnyilt s megélénkült. Az „Unita Italia“ apostola, Garibaldi, az 1867-ik év telén több napot töltött Velenczében, a hova Ratazziné, a kinek irodalmi műveinél érdekesebb volt élete s a hires improvisatrice Giannina Milli is eljött; előbbi a társas körökben kivánt tündökölni; utóbbit azon vágy

vezette a Dogék városába, hogy költészetével gyönyörködtesse nagyszámú hallgatóságát. Emille de Girardin s Louise Collet, az „Italie des Italiens“ czimű könyv írója, a régi hagyományt felelevenítő szokatlanul élénk fársáng alatt szintén felkeresték a „szép“ Velencét s részt vettek társadalmi időtöltéseiben.

Annak, ki a nap bizonyos órájában a Pisani palota kapujánál elhaladt, bizonyára fel kellett hogy tűnjék, egy a szomszédos Pisani ház ajtajából kilépő előkelő hölgy, ki gyors léptekkel mindennapi sétájára indult. De nemcsak a magányos calle dei Pisani-ban, hanem mindenütt, a hova sétája elvezette, előkelő alakja, járása s a jó izlés, melyet öltözékében kifejtett, a járó-kelők nagy részének figyelmét magára vonta. A társadalomnak újból megnyílt velencei salonokban még inkább feltűnt ezen kiválóan érdekes hölgy megjelenése és itt már nemcsak alakja s fellépése, hanem arcának nemes szépsége, vonásainak szabályossága, és a mi mindennek életet adott, mély lángú kék szemei bájolták el a társaságot. Azok, a kikkel bármi rövid ideig társalgott, még a szemek varázsánál is egy nagyobb varázst éreztek, mely szavaiban nyilvánult: a fennkölt szellemét s valamint a Charisok kíséretében ott volt Peitho, a rábeszélés és ékesenszólás istennője, úgy e tüneményszerű hölgy a szépség báját a szellemével egyesítette. Ravennában a Dante ünnepély alkalmával költői rögtönzése méltó feltűnést keltett s rendes társalkodása közt is gyakran emelkedett az ékesenszólás magaslatáig. Velence fényes palotái csak egyszer látták, mert csak az első meghívást fogadta el. A ki azon szerencsében részesült, hogy vele huzamosabban társaloghatott, nagyhamar észrevette, hogy a tudomány mily gazdag tárházának kincsei ékesítik elméjét, hogy mily találók ítéletei, s a megfigyelésnek minő ritka adományával bír. Társaságba se azért ment, a miért a mulatni vágyók menni szoktak; ő ott is tanulmányokat tett, tanulmányozta az embert a maga társadalmi összeköttetéseiben, a velencei főrangukat, kik sokban még szívosan ragaszkodtak régi hagyományaikhoz, az olasz életet a maga sajátos jellegében és sok mindent, a mire a társadalmi élet sokféle vonatkozásaiban módot szolgáltat. Finom, a dolgok lényegébe mélyen beható megfigyeléseit a „Journal Rosé“-ban tette közre, melyet tudomásomra Nizzában szerkesztettek. E kiváló hölgy irodalmi neve Dora d' Istria volt. Külföldön egy név, részben görög, részben olasz; az Ister név az Al-

Duna vidékére vezet s Dora a Theodora név rövidítése. De, ha a Dora szót nem rövidítésnek vesszük, akkor az a görög dórion többszám alakja s ez esetben e sajátos összetétel az „Al-Duna ajándékait“ jelenti s valóban az ő s Ister szebbet, jobbat nem ajánldozhatott Nyugot-Európának, mint e kiváló szellemi tehetséget, mely élete egyik feladatául tűzte ki Kelet- és Nyugot-Európa közt közvetítő lenni, ott a műveltség előmenetelére, itt a költői érzés élné- kítésére. Az, a kit az irodalom Dora d' Istria név alatt tisztel, az albán eredetű ő s régi Ghika családból származott s Oláhország fejedelme X. Sándor Mihály nevű testvérének leánya volt, ki a szent keresztiségkor Helena nevet kapott. Bukarestben született az 1828-ik év február hava 3-án. Kitünő neveletésben részesült, a görög nyelvet s irodalmat a tudós Pappadopoulos-tól,*) a zenét és éneket Ciccareli-től s Ronconi-től tanulta. A festésre Velenczében a nagy- hirű Schiavoni tanította. Már mint 15 éves leány Homer Ilias-ának az eredeti szövegből való fordítását kísértette meg. Fejedelmi szüle- tése, melynek fénye körülragyogta s a melynek köszönhette azt a kiváló gondot, melyet tudományos kiképzetésére fordítottak, nem óvhatta meg a sors csapásaitól; sőt éppen ez hozta az első sötét árnyat életére, mert nagybátyja trónvesztése következtében atyjával együtt ő is száműzötté lett s hazájából távozva, a hontalanság nagy fájdalmat szerzett a hazájárt lelkesülő leánynak, mely fájdalom benne soha egészen el nem enyészett s ez első árnyék el nem oszlott élte végső napjáig.

Mihály herczeg leányával Velenczébe menekült, hol a lakosság titokban és nyíltan a forradalomra lázasan készülődött. Az osztrák kormány velencei helytartósága a forradalmi párt készülődéseiről értesülvén, megakadályozására rendeletileg intézkedett; de a velencei mozgalom csak egyik hullámverése volt azon európai áradatnak, mely másutt is feltartóztathatlannak bizonyult s az ellene emelt helyi védekezés ép oly kevéssé akadályozhatta túlterjedését, mint valamely hatalmas folyam mentén már áradásakor épült gát azt nem képes rendes medrében visszatartani. Az egyik gróf Pálffy Alajos által közzé tett rendelet az olasz színek bárminemű használatát tiltotta el szi- goru büntetés terhe alatt. A rendelés kibocsátása után pár nappal

*) Pappadopoulos az ötvenes években Athénben lakott s ott fiúiskolát nyitott.

Ghika Helena hercegnő fehér ruhában, piros rózsákkal hajában s zöld selyem szallagdiszítéssel karsú dereka körül jelent meg atyja oldalán a Fenice színház egyik páholyában. Mihály herceg nem vette észre a tüntetést, melyet leányának, mint a hatósági rendeletek tisztelője, semmi esetre nem engedett volna meg. Az első felvonás után maga gróf Pálffy, a teljhatalmu kormányzó, lépett Ghika herceg páholyába és sietett Helena hercegnőnek szerencse-kívánatait kifejezni azon estéli öltözkéhez s különösen a színek megválasztásához. A fiatal hercegnő megköszönte a dicséretet, de nem mulasztotta el megjegyezni, hogy ha a három szín oly jól illik egymáshoz, a kormányzó miért tiltotta el az olasz tricolort. Lehet képzelni a kormányzó zavarát. Ebből is látszik, a mit különben Dora d' Istria egész élete s munkáinak majdnem mindegyike bizonyít, hogy mily élénk érdekekkel viseltetett a nemzetiség kérdése s a népszabadság ügye iránt, melynek tollal és szóval egyik lelkes bajnoka volt. A velencei forradalom kiütése előtt még Mihály herceg leányával Drezdába tette át lakását, onnan Berlinbe mentek s mind a két fővárosban, úgyszintén megelőzőleg Bécsben, itt a császári, ott a királyi udvarok előzékeny figyelemmel fogadták.

Potsdam-ban történt, hogy egy alkálommal IV. Frigyes Vilmos király, Ghika Mihály herceg, ennek bájos leánya s Humbold Sándor kíséretében, a parkban sétálva néhány ó-hellén sirkőhöz értek, melyek kevéssel azelőtt szállítottak Berlinbe s helyeztetek el a királyi kertben. A király megjegyezte, hogy érdekelné tudni, mi a felirások szövege, mire Humbold Helena hercegnőhöz fordult s kérte, hogy e felirásokat fordítsa németre, a mit azonnal minden legkisebb nehézség nélkül meg is tett. Berlinből Mihály herceg Szent-Pétervárra ment lakni, hol a császári udvar szintén kegyesen fogadta. Itt ismerkedett meg Helena Koltzoff Massalsky herceggel, a Rurikovič család sarjával, kivel kevéssel megismerkedésök után 1849-ben házassági frigyre lépett. Gyermekek nem volt s jellemök, hajlamaik nem egyezvén, néhány évi együttélés után elváltak, a nélkül, hogy az orosz egyház kánoni nehézségek miatt elválásokat törvényesítette volna. Időközben Mihály herceg is elhunyt s Helena, ki a népek szabadságáért rajongott s kire nézt a gondolat szabad kifejezése ép annyira életszükség volt, mint az éltető levegő, magában eltökélte, hogy Oroszországban tovább nem marad. Nézetei leplezetlen kifejtéseért s a krimi

hadjárata alkalmából tett néhány nyilatkozata miatt a császári udvarnak nemcsak kegyét veszítette, de a rendőrségtől útlevelet is kapott az elutazásra; ez a körülmény siettette elhatározott szándékának gyors foganatosítását. Szent-Pétervárról Belgiumba, onnan Schweitzba ment, hol Zürichben s a német Schweitz más városaiban nagy visszavonultságban tanulmányainak élt. Itteni észleleteit s kirándulásait „La Suisse allemande“ czimű könyvében írta le. Majd Görögországot s a Balkán többi tartományait utazta be, a népszokásokat, közmondásokat, népmeséket s dalokat mindenütt gondosan feljegyezve. Athénben egykori tanítójánál Pappadopolusnál lakott s itt ismerkedett meg vele Bremer Friderika, ki róla elragadtatva szól görögországi útja leírásának egyik fejezetében. Egy napon Bremer Friderika Dora d' Istria-t felette izgatottnak találta, tudakozódván ennek oka felől, azon választ nyéré, hogy egy rossz álom nyugtalanította. Azt álmodta ugyanis, hogy Szent-Pétervár ködös légkörében van. Felébredve több idő kellett, míg az ablakain át beáradó meleg napfény meggyőzte, hogy Hellas fővárosában időzik. Napfény és szabadság kellett Dora d' Istria lelkének. A görög királyi udvarnál magát bemutatattván, Amalia királyné kitüntetéssel fogadta. Irodalmi pályája schweitz-i időzése óta kezdődik s ettől fogva lett ismertté Dora d' Istria neve alatt. Majd Olaszországba tette át állandó lakását, hol minden város közt Velenzét és Florenzét szerette leginkább. Irodalmi termékenysége művei ismerőjét bámulatra ragadja s ezen művek legnagyobb része időt és fáradságot igénylő tanulmányoknak, a szerző gazdag tapasztalatainak s a tárgyak mélyébe ható bölcselkedő elmélkedéseinek eredményeként jött létre; ritkább művei közé tartoznak azok, melyeket a képzelet világából merített. A nyugoti positivizmus mind inkább mérsékelte benne a keleti tűzű képzelődés hatalmát, bizonyos férfias vonás jellemezte lelkületét, látköre szélesbült a haladó évekkel, munkás élete folytán mind magasabb szempontokra emelkedett, a melyekről világosabban és többet láthatott, mint annakelőtte, irodalmi tevékenysége régebbi időfokain. Mindaz, a mi a tudomány és művészet, a politika, sociologia s a gyakorlati philantropia terén Nyugat-Európában az elméket foglalkoztatta, figyelmét nem kerülte ki, mindazt beható tanulmány tárgyává tette. A tapasztalati tényekből a következtetéseket óvatosan vont le, a felvetett kérdések és problémák megoldása elől nem tért ki, a közvélemény nyilatkozatait nem tar-

totta mulékony jelenségeknek, az új eszméket a társadalmi organis-
 mus megújuló életnyilatkozatainak látta. Együtt érzett a népekkel s
 a társadalom munkás osztályaival. Az elnyomott népek benne mindig
 ékes szószólójukra találtak, érdekökben felhasználta társadalmi ösz-
 szeköttetéseit, vagyonához mérten örömmel áldozott a nemzeti czé-
 lokra; az általa festett képeket kiállította, pénzzé tette, csakhogy e
 czélokra többet áldozhasson. Legkülönösebben Románia s a Balkán
 népei számíthattak meleg rokonszenvére; ezek irodalmait, népkölté-
 szetét, hőseit, szabadságharczait, történeteit ismertette legtöbb érte-
 kezésében. A lelkesülés lángoló szavaival magasztalja e népek haza-
 szeretetét, tiziani ecsettel festi hőseiket s eseménydús történetök leg-
 megkapóbb mozzanatait. A magyar nép iránt is Dora d' Istria nem
 szünt meg melegen érdeklődni, s egy szép és tartalmas értekezésben
 népköltészetünket ismertette a rendelkezésére álló forrásokból. Ez ér-
 tekezése a „Revue de deux Mondes“ azon számában jelent meg,
 melyet 1871-ben a párizsi ostromzár alatt nyomtattak. Legfőbb mun-
 kái a következők: 1) La Suisse Allemande, 2) La vie monastique
 dans l'Eglise orientale (1855), 3) Des femmes par une femme (1855),
 4) Les femmes en Orient (1871), 5) La poesie des Ottomans, 6) La
 nationalité roumaine, d'après les chants populaires, 7) La nationa-
 lité serbe d'après les chants populaires (1866), 8) La nationalité
 albanaise d'après les chants populaires (1866), 9) La nationalité
 bulgare d'après les chants populaires, 10) La nationalité hellénique
 d'après les historiens (1880), 11) Il papato ed i Rumeni, 12) Gli
 eroi della Rumania, 13) Epopee indiane (a Râmâyana és a Ma-
 châbhârata), 14) Epopea Persiana (a Šah-Nameh, 15) Alba-
 nesi mussulmani, 16) Clefii della Grecia moderna. Francia érteke-
 zései közül egynehány jelent meg a „Revue de deux Mondes“-ban,
 mások a „Revue Internationale“-ban, melyet gróf Angelo De Gubernatis
 alapított meg. Olasz értekezései közül több a „Nuova Antologia“-
 ban, mások a „Rivista Europea“-ban, megint mások a „Rivista
 Contemporanea“-ban jelentek meg. A Ghika családról irt terjedel-
 mes tanulmányát, ha nem csalódom, a „Revue Internationale“ kö-
 zölte. Irodalmi helyét Enrico Panzacchi korunk két legnagyobb írónője
 Georges Sand és D'Agoult grófné közzé helyezé. Előbbi
 főtörekedése a társadalmi felszabadulásnak műve volt, utóbbi elméjét
 a bölcsészeti szemlélődés foglalta el; e két irány Dora d' Istria gon-

dolatvilágában szorosán egyesült s ezek mindegyike azokénál aktuálisabb s gyakorlatibb s ennél fogva közhasznúbb jelleget vett fel, melyet tárgyilagossabb, szenvedélytől mentebb, jobban egyensúlyozott lelkülete magyaráz meg.

Kiváló munkásságát az irodalom, művészet és philantropia terén, a közelismerésen kívül, többszörös kitüntetések jutalmazták, így a görög országgyűlés 1868-ban Hellás díszpolgárának választotta, Oratini, Castelli és Carovilli városok Délolaszországban a tiszteleti polgár címével s jogaival tüntették ki, a görög nők Syllagos-ának alelnökévé választatott, melynek elnöke maga a királyné, a romániai egyik legfőbb rendjelt kapta meg, több tudós, irodalmi, philanthropicus társaság tagjává választotta. Nehány évvel ezelőtt Észak-amerikai főbb városait látogatta meg, hogy a modern politikai szabadság szülőföldjén az ottani intézményeket s társadalmat saját tapasztalataiból ismerje. Indiába tervezett útjáról az ott uralkodó cholera miatt kellett lemondania.

Ily nagy tevékenységet Dora d' Istria csak úgy fejthetett ki, hogy a nap és éj legnagyobb részét dolgozó-szobájában könyvei közt írva s olvasva töltötte. Szigorú óra-beosztást tartott, sétáját a nap bizonyos órájában tette meg; bizonyos órákban fogadott s a mikor az óra lejárt, vendégei eloszlottak, mert tudták, hogy a munkának szentelt idő folytatását veszi. Florenczben a via di Leonardo da Vinciben, közel az Arco di Porta San Gallo-hoz, vett meg egy művészi izléssel épült villát egy puszta hely közepében, melyben a kertet maga teremtette. A villát „Villino d' Istria“-nak nevezte el. Az általa ültetett Eukalyptusok nála Toscanában szokatlan magasságot értek el, minden fajta rózsái és kamélliái voltak s tavasszal a gyeplap nem látszott a dúsan nyíló ibolyáktól. Salonját a fogadási órákban a bel- és külföldi kitünőbb férfiak és hölgyek élénkítették. Gyakran találkoztam nála görögökkel, albániaiakkal, ruménokkal, délszlávokkal, kikkel saját nyelvöken társalgott.

Ilyen volt ő s ilyen életet élt e kitünő hölgy, kit Nyugot- s Kelet-Európa művelt osztálya egyaránt bámult és tisztelt; kit Rudelsco rumén költő költeményeiben a szépség angyalának s Angelo De Gubernatis Európa legtudósabb irónőjének nevezett. Egy albániai küldöttség királyi koronával kínálta meg, melyet ő azonban el nem fogadott, mert kedvesebb volt neki a babékoszorú, mint a korona.

Mindnyájan, kik szerettük, tiszteltük, tekintettel erős testalkotára s állandó jó egészségére, hosszú életet ígértünk volna neki és maga is hosszú étellel biztatta magát. Annál megdöbbenőbb volt reánk nézve az elmúlt év novemberében váratlanul bekövetkezett halála. Végredeletében meghagyta, hogy teste elégettessék s florenzi villáját a városnak hagyományozta egy siket-néma-intézet felállítására. Sajátságos jelenség, hogy e ritka ékesszólású hölgy lakhelyét a némáknak ajánlotta fel. Dicső emléke örökre fennmarad.

Gr. Kunu Géza.

A PHILOSOPHIA, MINT BÚNTÁRS.

Ha az életben, itthon és a nagy világban, körültekintünk, nem nagyon biztató az, a mit látnunk kell. Az egyéni és családi élet, a társadalmi áramlatok és állami vállalkozások, a közgazdasági helyzet és a nemzetközi viszonyok oly chaoticus össze-visszaságban forronganak s a mit a fölszin mutat, annyi setét vonással és intó jellel teli, hogy a ki az emberiségnek egészében való haladásában és fejlődésében vetett hitét meg kívánja őrizni, már-már csüggedve kénytelen lemondani ez eszményi reménykedéséről.

A szervezett társaság alaptényezője: az egyén, mintha mind nagyobb mértékben fejtené le magáról, vagy lökné ki magából azt a külső mázt, avagy ama belülről fejlett alkat-elemeket, a mely s a melyek a cultura formáit tüntetik föl rajta és benne — hűtelen lesz ideális törekvéseihez, gyöngül akarateréje, veszti hitét a jövőben s csak a mának él; megalkuszik elvei fölött, hogy érdekeit kielégíthesse; felejtí kötelességeit, melyekkel a köznek, az előző öltőknek, a civilisatio eddigi vívmányaiért, a cultura fölhalmozott kincseinek drága értékeiért tartozik; a haza és nemzet traditiói iránt mind közönyösebbé válva, ma-holnap kosmopolitává sublimálódik; kevés, vagy talán csak az önzés egyetlen szempontja szerint itél, türelmetlen, ideges, magát nagyzó, elbizakodott, kiméletlen s ha ez a szerinte háládatlan, vagy érdemeit kellően nem jutalmazó élet egyik-másik vágyát, vagy épen szeszélyét, az önbecsése szerint illő mértékben, be nem tölti, oly könnyedén löki el magától, akár egy lyukas mogyorót. Az igaz eszméjének szolgálata a kenyér-kereset határain alig terjed túl; a szépség cultusa kezd a ledeéség dobzódásainak helyet adni s a muzsák is, az élvezők kedveért, ma-holnap turnuret viselnek; a tettek már-már csak arra törnek, hogy

benső rugóikat a látszat csilláma jól elfödözze, hogy e földi lét körében jólétet szerezzenek s a sirgödörig vivő útát kényelmessé egyen-gessék.

A család emberi természetünk alapszervezetében gyökerező intézménye is, mintha lazulásnak indulna. A nép e szövetség kezdetleges fejlődési formájához, a vadházassághoz, téreget vissza; cseléd-könyvvel helyettesíti eskető levelét; szerencsétlen gyermekei anyjával akkor bontja föl, az állami hatóságok szemeláttára, szerződését, a mikor épen akarja, s e viszony nyomorult szülőtteinek gonosz szerzői néhol örömmel üdvözlük a gyermekirtó járványokat, mert nem kell annyi száznak keresniök. Az u. n. mivel és miveltebb rétegek családi állapotairól szóljanak a napi sajtó ama rovatai, a melyek a baleseteket, a pikanteriákat, a törvényszéki tárgyalásokat, az öngyilkosságokat oly sértő mohossággal, avagy oly szomorú történeti hűséggel regisztrálják; beszéljenek a statisztikai adatok a gyermekek halandóságáról, a házasságok apadásáról, az iskolás gyerekek öngyilkosságairól, a hadkötelesek meg a besorozottak számainak nagy különbségéről, sat.

A társadalom ma-holnap azokhoz a mind jobban szaporodó kereskedésekhez hasonlít, a melyeknek kirakatában két annyi a portéka, mint a polczokon. Az egyenlőség és testvériség mutató díszletei mögött, mind jobban emelkednek a születés, faj és felekezet választófalai s az emberszeretet örvendetesen szaporodó associatiói is, hány-szor alapulnak az erkölestelen álkodás ostentatióján, s hivatott, avagy hivatlan szószólóik hány-szor használják föl a mások hiúságát a maguk hiúságának kielégítésére. A közélet formái mind jobban távolodnak a természetesen nemes egyszerűségtől s az ipar és művészet gyámolául, fejlesztőjeül hivatott izlés és szépézet annyira kiéli magát, hogy már-már csak a családokat romboló fényűzés lesz elég erős inger számára. A régi korból szégyenletes emlékként fönmaradt, avagy az új viszonyokból származó balítéletek a babonák setét uralmának időszakára emlékeztetnek s maga a társadalom kárhóztatja el, a kit ezekkel szemben megvédeni nem tudott, ha valaki vérevel, családja jövőjének kockára vetésével helyt nem áll tűzhelye meggyalázójával, neve, becsülete bemocskolójával szemben. Az isten igazsága, melyet egykor kegyeletes, alázatos áhitattal kerestünk és félelmeskedő reménnyel sejtünk, vagy az eleveneket és holtakat ítélő öntelt em-

beri bölcseségnek, a maga csodatevéseivel megelégtült, de semmi csodást, semmi mysteriumot el nem ösmerő tudóskodásnak készül helyét átengedni, vagy csak ott tudja magát otthon érezni, a hol a helytartó a föltétlen hódolóknak, az egyéni szabad gondolkozásról és öntevő megigazulásról önként lemondóknak kegyelemből osztogatja az üdvöt. A templomokhoz vezető ösvények, az u. n. miveltek és fölvilágosultak nyomaitól ma-holnap begyöpösödhetnének s vannak, a kik bár, talán, megsebbzett szívükre még tudának ott írt találni, de elég gyöngék és a szomszéd gúnymosolyára is visszariadnak.

Az állam, legalább a jog- és mivelődési-állam institutióinak megvalósítására őszintén törő állam, magasrendű és messzivágó elhivatásának föladatait, azt hisszük, látja tisztán s rendelkezésére álló erőihez képest munkál is betöltésükön, már t. i. a mennyiben a figyelembe vételt és külön érdekeik kielégítését követelő s e követeléseket érvényesíteni is tudó tényezők mellett, vagy épen ellenében, sikerülhet ez neki. De melyik az az állam, a köztársaságiakat sem véve ki, a melyben a jog és igazság minden egyes tagjának egyenlő mértékben jutna részébe; a melyben az előző állapotok kiváltságos határozmányaiából semmi át ne származott s érvényét fön ne tartotta volna; a hol teljes biztosítékok állanának mindenki rendelkezésére, hogy a közigazgatás, az igazságszolgáltatás védelme és segélye épen az őt megillető mértékben jut részébe s hogy az állam terheinek hordozásában sem többet, sem kevesebbet nem róttak rea, mint a mennyit az igazságos részarány követel? És hol van az az emberfölötti állambölcsesség, a mely a multak igazságtalanságainak maradványait a nélkül birná elenyésztetni, hogy se az egyéni szerzett jogok védfalait át ne törje, se kimélelemből ez anachronismusokat és anomaliákat a mulhatatlan szükségesnél hosszabban el ne tölje? Láttunk-e, vagy, a mai realis állapotokat tekintve, csak képzelhetünk is e, az állami élet szükségkép örökös fejlődésben léte mellett, olyan államot, a melyben a szervezett társasági élet e csak is biztosító formáin belől, az élet valódi tartalmának fejlődése, a fokozott, a sokszorozott munkavégzés minden ágazata egyenlő gondozásban, támogatásban részesülhessen — a hol minden munkakör: a termelés, a földolgozás, a kicserélés, a föltalálás, a közlés, a műalkotás munkásainak érdekeire egyenlő figyelem legyen fordítható? A gazdaság, az ipar, a kereskedés, a közlekedés, a tudomány, az oktatás, a maga

egyházi, tudományos, gyakorlati és irodalmi functióiban, meg a művészetek s mindenik ezek közül annyi, meg annyi felé ágazó és még mindig szaporodó külön munkaköreikben, mennyi kielégítetlen követeléssel s még hányiszorta több óhajttással és tervezgetéssel állhat és áll is elő, még a legfejlettebb államban is, hát még a fejlődés különböző fokain állókban, az eszményi tökély és a mostoha valóság intervallumában, a hol, hogy a mienknek helyét kijelöljem, ahoz több bátorság kívántatnék, mint a mennyivel jó magam rendelkezem.

Pedig, az okosságszerű szükség és lehetőség, meg a valóság összemérésére föltüntetett, s épen nem örvendetes eredménnyel kecsgetető, ez adatok közül az állam életműködése körében szereplő oly két tényezőt mellőztem eddig célzatosan, a melyek majd minden szóban forgó államot épen létalapja gyökerében érintenek, sőt, legalább a mai állapotok közepett, sokat majdnem fenyegetnek.

Az egyik e két tényező közül, az állam létevel és jólétével elválhatatlan kapcsolatban álló közgazdasági működés, a melyet maga az állam is, de még nagyobb mértékben polgárai végeznek és a verseny, a mely e működés körében szükségkép áll elő és a mely, a mi fő, ma már semmiképen sem szorítható, mint Fichte ábrándjában képzelé, egy állam határain belülre, hanem, úgy szólván, az egész föld felületére kiterjed s az egymástól legtávolabb fekvő és legidegenebb népeket is direct, avagy indirect összekötésbe, s az általános önzés révén, legtöbbször összeütközésbe hozza egymással. A másik, azok a nemzetközi viszonyok, a melyek már csak ez egy érdeknél fogva is sok ellentétet s ezeknek békés, avagy erőszakos úton való kiegyenlítésének vágyát és követelését támaszthatják és támasztják valóban, de a melyeket még ezen felül s ezeknél is hatalmasabban bonyolíthatnak össze és juttathatnak erőszakos törésre egyik-másik állam hatalmi törekvései, faji és nemzetiségi rokonszenvei, vagy e rokonszenvek alá bujtatott önző vágyai — az ultima ratio regum segélyével s a közgazdasági nyereségek árán.

A mi az állam körén belül folyó és a nemzetközi forgalom útján versenyző közgazdasági működést illeti, gondolkoznunk kell egy kissé, mielőtt határozott véleményt merünk nyilvánítani, ha a fejletlen, avagy a fejlett közgazdasági állapotokkal jár-e együtt több munka és így teher, több baj, visszaélés és nyomor s így nagyobb játéka s lehetősége az okos, vagy oktalan életnek, a jónak és gonosznak. Az e körben való fejletlenség, kivált a ma szemüvegén át nézve, egy

jelentésű a szegénységgel, az általános cultura hiányával, a nagy tömegek butaságával, a személyiség öntudatának fejletlenségével, a zsarnoksággal, a gyöngébb nem elnyomásával; de egyjelentésű a naiv természeti állapot előnyeinek érvényesülésével is, a kevesebb szűkiséget, vágyat érezők igénytelenségével, békülékeny jámborságával és könnyebb alkalmazkodásával, hűségével, hitbéli szilárdságával is. A fejlett közgazdasági működés eredményei, nyilván, a természet mind több gyümölcsének, értékének és erőinek kiaknázása, fölhasználása, az ember szolgálatába hajtása; a jólét, kényelem, az intellectuális, aesthetikai és moralis, meg socialis élet ezer élvezeteinek bővítése, ama beláthatatlan távlat szerint, a mely a lehető továbbfejlés végetlenébe nyílik; de eredményei, épen e vívmányokkal párhuzamban, a természet igája alól mind jobban föl szabaduló ember öntevőségét követő mindama lehető túlkapások, visszaélések, elfajulások is, a melyekre a mind inkább maga gazdájává, saját urává váló embert erejének tudata, érzéki és önző vágyai s a bővebben rendelkezésre álló alkalmak és kielégítő eszközök ragadhatják és ragadják is. Itt, ezen a ponton ébred voltaképen öntudatra a természettel magát szándékosan szembehelyező ember, s evel, egyszersmind, a természetes, vagy, ha jobban tetszik a kifejezés: az eredendő bűn útjára léphet s bizony, a tapasztalat szerint, ugyancsak bőv mértékben s mindig, a haladással párhuzamosan terjedő sokszerűséggel, positive lép is. Eddig rabja volt a természetnek — öntevősége minél kevesebb, ugy szólván csak potentialis vala. Most kezdi leküzdeni azt s evel föl szabadulván: tudójává lesz jónak és gonoszknak s hogy ebben a tudományban milyen virtuositásig viheti még, az emberiség eddigi, rövidke, történetéből kiszámíthatjuk. Bizony, az ember fejlettsége minden lehető kétélű kések között a legnagyobb mértékben a legtöbb élű kés. Az intellectualis és akarati erő, bámulatos expansivitásával, megszámlálhatatlan kényelmi és élvezeti lehetőséget gondolhat el és valósíthat meg s az érzés, vágyba fordulva át és az akarattal szövetkezve, mindezeket meg is *szeresheti* az önző énnel. E megszerzés főszköze a közgazdasági úton előállított érték, a melylyel grammról-grammra épen annyi gonoszot tehetünk és idézhetünk elő, a mennyi jót. Ez az egyik, a kinek szeme van a látásra, láthat oly végére mehetetlen számu adatokban maga körül s fájdalom, magában is. A másik, a

mi ez értéknek az egyéni munka által történő előállításából és megszerzéséből következik, hogy az érték mennyisége is a különböző mértékben végzett munka arányában változik, elején csak arányában, azután fokozva, az előállított érték saját gyümölcseivel is sokszorozottan s ha még hozzá vesszük az öntudatra ébredt egyéni erőnek a lehetőség szerint önző felhasználását is: megkapjuk a harmadik szorzót is, a mely három összeható tényező a közgazdasági értékek óriási aránytalanságban való eloszlását idézheti elő, a mint a gazdagság és szegénység annyi nyomort és bűnt termő tényében s a tőke és munka élethalál harcában oly rettenetes módon szemlélhetjük és pedig, az arányosság törvénye szerint, abban a progressióban, a melyben a fejlődés továbbhalad.

Mondám, hogy nehéz hamarosan határozott véleményt nyilvánítani, ha a fejletlen, avagy a fejlett közgazdasági állapotokkal jár-e együtt több munka és így teher, több baj, visszaélés és nyomor s így nagyobb játéka s lehetősége az okos, vagy oktalan életnek, a jónak és gonosznak. Most, a tények és körülményeik közbevetett felsorolása után, kimondhatjuk abbéli meggyőződésünket, hogy amott, a természeti állapothoz hajló stadiumon, a vegetatiohoz közelebb álló, majdnem öntudatlan, egyéni öntevőséget alig kifejtő, békés, jámbor élet foly, kevés, de zavartalan életélvezettel, jót és gonoszt inkább csak sejtve, csak potentialis módon hordva a kebelben s így a beszámítás alá is alig esve; emitt a természettel szemben való önállóság kivívásának nehéz, fáradságos küzdelmei, a személyi méltóság tudatának ébredése és megszilárdulása, az intellectualitás, az aisthesis és az akarat gyümölcstöző és felséges értékeket előállító functioi, de evel egyszersmind a jónak és gonosznak mind világosabb megkülönböztetése és a mi ezzel jár: a beszámítás mind fokozottabb érvényesítése. Rousseau, Schopenhauer, a maga kishitűségében s az emberi méltóság és erkölcsi elhivatás jelentőségének, fenségének lealázásával, az előbbire szavaztak — pedig a maguk egyéniségének érvényesítésében ugyancsak erélyesek, sőt erőszakosak valának; Kant, a maga szerény, igénytelen, frugalis, hogy ne mondjuk cynicus — legalább az érzéki élvezetekkel szemben majdnem egészen közönyös voltában, ez életteljes, activ, individualis, jó és gonosz tetteiért a legteljesebb felelősséggel tartozó ember méltosá-

gát, az egyéni munkával járó fejlődéshez való jogát s még inkább kötelességét vitatta, a meggyőződés, a fölmagasztosult lelkesedés teljes és elragadó hevével, tüzével. Mi, e tekintetben és sok másban is, az okosság erkölcsi fenségének bajnokára és képviselőjére tekintünk tisztelettel és hódolattal föl, mint mesterünkre, bár vele együtt fájdalmasan látjuk a természet igája alól mind jobban fölszabaduló és magát fölszabadító ember lehető és ma még óriási mértékben létező óriási és ezernyi nyomorait és bűneit is, mint azt az árat és vált-ságot, a melyet a fejlettebb vallások az isteni kegy adományaként ígérnek s a melyet a philosophiai erkölcsan köteles tributumként szab ki az embernek, a maga mindenekfölött való emberi méltóságért, vallásos nyelven: isteni képmás voltaért.

Pedig, minde nyomor, romlás és kárhozat mellett, még ott van az emberiség bűnlajstromának mintegy koronájaként, az a hivatalos, a jog, igazság, vagy boszú, a tulajdon, testvériség, vagy civilisatio nevében folytatott rendszeres gyilkolás, a melyet a népek, nemzetek, államok, egyenként, avagy szövetségek szerint, a háboru nevezete alatt folytatnak egymással, ugyan csak koronként, de oly bizonyosra számított következetességgel, hogy valamennyi állam mindenekelőtt való s létérdekéből folyó kötelességének tartja e hivatalos gyilkolás eszközeként nemcsak külön munkavégző szervezet állandó föntartását, hanem ma már és a jelentősebb államok nagy része még az összes alkalmas polgárságnak e vállalat kötelékében való tartását is és pedig, a fejlődés magas fokának megfelelő oly tökéletes és mindig tökéletesebbé tett, az az oly költséges és mindig költségesebbé tett készülétek, eszközök és szolgálati formák készletben tartásával, hogy a jelzett közgazdasági szerzemények túlnyomó nagyobb részét épen a honvédő, vagy honterjesztő institutio emészti el — természetesen az állam termelő erejének felhasználásával és másnemű, mivelődési, föladatainak megrövidítésével, ha nem épen meghiusításával. Ugyanaz az állam, a mely a legminutiosusabb határozmányok útján és érvényesítésével gátolja meg polgárait, hogy egymásnak jogkörét semmi tekintetben át ne léphessék, sőt, a mely az emberi életet, sokszor, a halálbüntetés rettenetes alkalmazásával védi, szörnyű ellenmondással, maga kényszeríti őket a tömeges gyilkolásban, a tulajdon szentségének megsértésében, a mások jogainak eltiprásában való részvételre, szétrom-

bolásával nem csak az egyidejű öltő életének és értékeinek, hanem sok előző nemzedék munkáinak, a cultura fölhalmozott áldásainak, meggyalázva magát a mivelődést, haladást is, öngyilkosságra kényszerítvén, hogy maga szolgáltatssa önalkotásai szétrombolására a pusztítás mind tökéletesebb eszközeit. S vegyük még ezekhez, mindazt az álkodást, alattomos képmutatást és cselvetést, a mely a hadviselést megelőzi, kíséri és követi; az érzelmek elvadulását, az akarat állatias eldurvulását, a családi tűzhelyek szétrombolását, az általános testvériség elvének megtagadását, a cultura munkáinak szünetelését s azt a messziható visszaesést, mely a háborút az emberiség általános haladásának szempontjából nyomon követi s csak akkor fogjuk a maga rettenetes valóságában belátni a romlást és bűnt, mely a culturát e nemzetközi viszonyok bonyodalmainak oldaláról fenyegetheti és valósággal fenyegeti is.

Valóban, ha az életben, itthon és a nagy világban, körütekintünk, nem nagyon biztató az, a mit látnunk kell. Az egyéni és családi élet, a társadalmi áramlatok és vállalkozások, a közgazdasági helyzet és a nemzetközi viszonyok oly chaoticus össze-visszaságban forrognak s a mit a fölszin mutat, annyi setét vonással és intő jellel teli, hogy a ki az emberiségnek egészében való haladásában és fejlődésében vetett hitét meg kívánja őrizni, már-már csüggedve kénytelen lemondani ez eszményi reménykedéséről.

És még hagyján, ha minde szomorú jelenségek és visszán ható tényezők fölsorolásával, végére jutottunk volna immár azoknak az okoknak, a melyek a mai eredményeket előidézték s ha, aztán, számíthatnánk rá, hogy az így megismert tények és tényezőik összefüggésének földerítésére s ennek alapján, más tényezők alkalmazásával, a helyzet oszolására és javítására hivatott elmélet e legszentebb föladatát teljesíti is s az elméleti igazság hiv. szolgálatával a gyakorlati igazság biztosítására és érvényesítésére a maga részéről mindent elkövet. Mert nyilván, az egyszer működésbe lépett tényezők hatása szükségképi s a már szereplő föltételek logikai és természeti következése az eredményekben el nem hárítható, meg nem másítható, ha, csak, új feltételeket a folyamat rendén, más tényezőket a láncolat kezdőpontján alkalmazni s beigtatni nem tudunk. Már, pedig, a folyamat tényezőinek, föltételeinek s lefolyásának, a

hatók és eredmények viszonyának elemzése, fölmutatása s a lehető változtatások kitüntetése és alkalmazásának megállapítása semmi más emberi functio által végre nem hajtható, mint egyedül és kizáró módon csak is az elmélet által, mely földerítve az előzmények és következmények e viszonylatait, nem csak, hogy az igazság eszméjének szolgál s evel mindenek fölött való elhivatását tölti be, hanem útát mutat, és az értelem, az érzelmek és az akarat útján, az új és más és jobb eredmények előállításának lehetőségét is megnyitja.

Az elmélet e mivoltának és e hivatásának ellenzője itt már közbeszól és elismerve, ugyan, hogy az elmélet a valóság föltüntetésére, az előzők és következők viszonylatainak kimutatására és megállapítására hivatott és elég erős, tagadja, hogy a tényezők és feltételek másokkal is volnának helyettesíthetők és így az eredmények öntevőleg változtathatók lennének. És azt jogosan, sőt, az ő elméletéhez képest, kényszerűen teszi, csak az a kérdés, ha igazolható okok szerint, ha a való igaznak megfelelően-e? Mert, vagy mindenestől s elejétől végig kivételt nem ismerő szükségképiséggel foly az emberi lét s minden bennefoglalt mozzanat folyamata, a gondolkodás, az érzés és akará s ennek alapján az egyéni és a társasági élet minden művelete, alkotása is — és ekkor, a természet által adott tényezők, az életműködés rendén szereplő feltételek, valamint eredményeik is mind, mind szükségképiek, a melyeken, így, sem az elmélet, sem semmi egyéb egyetlen jottát sem változtathat; vagy, pedig, lehetséges a társas életfolyamat egyes tényezőinek: az egyének életműködése rendén új gondolatokat, új érzelmeket, új elhatározásokat létrehozni s ekkor az ezekről szóló elmélet nemcsak a jelenség-világ tényeit tüntetheti föl, hanem ez új tényezők és feltételek alkalmazását és beigtatását is irányozhatja s evel a meglévő eredmények és állapotok megváltoztatásához is hozzájárulhat.

Dr. Öreg János, a debreczeni ref. főiskola professora, „E r k ö l c s i s é g s z a b a d a k a r a t n é l k ü l” című munkájában, legalább a mi az elmélet alaptételeit illeti, teljes mértékben a kötött akarat hiveül vallja magát s részint a materialismus és sensualismus, részint a determinismus és utilitarianismus, meg a moral statistica érveivel, egészen az empirismus ismeret-elméletének alapjára helyezkedve, tagadja az akarat bármily értelemben vett szabadságát,

hanem azért beszél az erkölcsiségről, az eszmék megvalósulásra való törekvéséről, a haladásról és javulásról, a jellemfejlesztés erkölcsi miveletéről s az iskola befolyásáról az erkölcsiség fejlődésére, sat. Ilyen módon tűzve ki már eleve a maga célját, mindenekelőtt és természetesen, olyan ismeret-elméletről gondoskodik, a mely már előre kizárja lehetőségét ama tételeknek, a melyeknek czáfolatára vállalkozik. Ehez képest, neki az ismeret forrása csakis a tapasztalat, első sorban az érzéki tapasztalat, a nélkül, hogy a psyche magából bár formai elemeket is szolgáltatna a megismerés megalakításához és öntevő miveleteket is végezne az ismeret anyagának földolgozásában. Támaszkodva arra a kétségbevonhatatlan tapasztalati tényre, hogy születésünk, érzéki kifejlődésünk, magunk és a lét tudatára ébredésünk előtt nemcsak eszmékkel és teoriákkal, de még fogalmakkal és képzetekkel sem rendelkezünk, a kifejlődésünkkel sajátunkká váló minden képzetünket, fogalmunkat, tételünket és eszménket, az az összes psychenk tartalmát: érzéseinket, érzelmeinket, vágyainkat és indulatainkat s az ezeknek irányzásánál szereplő tényezőket mind az empiria egyetlen forrásából származtatja, és pedig, nem csak a mi egyéni megismerésünk, hanem mindezek létezésének szempontjából is. E szerint a megismert, vagy a vélelem szerint megismert dolgoknak létele is csak e megismeréstől vagy vélelemtől függ és számitandó. Miután az erkölcsiség tapasztalatilag csak az emberi társaságban valósul, az erkölcsiség magában nem létezik; miután volt idő, a midőn a philosophusok az erényről és bűnről, a jutalmazásról és büntetésről már beszéltek, holott a szabad, vagy kötött akarat kérdése még föl sem merült: az akarat nem létezik, hanem csak elvont név, csak elvont nemi fogalom, épen úgy, mint az én, vagy ön fogalma. Miután a társaság, beleléptünk alkalmára már létesítette a kötelességek bizonyos rendszerét s bizonyos cselekedeteket követel, avagy tilt s ezt külső hatóságai útján viszi keresztül: csak is ennek a külső hatóságnak a mintájára alakul bennünk is a lelkiösmeret, nem pedig az egyén természetes fejlődésének rendjén megalakuló lelkiösmeretet utánozta fokonként a társaság a maga hatóságai létesítésében. Szóval, a magunk egyéniségének kifejlődési folyamata s erről alkotott tapasztalati megismerésünk tényei szabják meg magának létünknek s általában az emberi létnek mivoltát is, az ember minden dolgoknak

mértéke, mert az ember minden dolgot önmagához mér. Valami, tehát, a mi a való létben megfigyelésre kínálkozik, avagy megismerésre vár, nem csak föl nem fogható, hanem még csak nem is létezhet másként, mint épen csak a mi empiricus és pozitívnek nevezett ismeretünk szerint s épen azért, szerintök, meglepő tények kell tekinteni, hogy az emberi elme sohasem „unt bele“ a világ eredetének, az Isten lételének és a szabadakarat kérdésének fejtegetésébe, akárhányszor bizonyultak is a megfejtésökre irányzott törekvések hiu erőfeszítéseknek. És viszont, a mely viszonylatok és intézmények a mi fejlett társaságunkban már megléteznek s az egyes egyén fejlődő psycheje ezek felől, fejlődése rendjén, alkotja meg saját képzeiteit, fogalmait, e képzet- és fogalom-alkotás egész merejében e társasági viszonylatok és institutiók külbehátásainak eredménye, az emberi benső semmi öntevő szerepet nem játszván, semmi tényezővel nem járulván ez alkotások létesüléséhez, vagy épen létesítéséhez — az ő elméjük, természetesen, e ponton már „belevnán“ annak a kérdésnek fölvetésébe, vagy épen fejtegetésébe, hogy vajon ez u. n. mintául szolgáló és egyedüli ható okként szerepelte-tett társasági viszonylatok és institutiók, vagy például a pozitivisták által is kedvteléssel hangoztatott eszmék, elején, kezdetben honnan származtak és plantalódtak a társaságba, vagy, hogy azt a társaságot, a mely minket egyéneket, mint mondatik egymaga, tanít meg beszélni, eszmékért lelkesedni s az egoismust altruismussá ellentétezni, ki vagy mi tanította meg beszélni, eszmékért lelkesedni s az egoismust altruismusra fordítani át? Mert igen kényelmes s az önelégültség párnáin elnyújtózkodni szerető elméket kielégítő egy dolog lehet azokat, a kik ily féluton nem akarnak megállapodni s az „elmélődésbe“ soha sem únnak bele, „fenhéjázó dölyffel“ vádolni; a rövidlátókat ki is lehet elégiteni aval, hogy az ember az erkölcsi eszmék és a vallás magasztos neveit emlegeti, de, ha pár lappal odább, azt akarjuk mondani, hogy az erkölcsi eszmék „alapját a tapasztalat adja meg“, akkor, talán, még sem egészen elég csak annyi ismerettani igazolással szolgálni, hogy „az erkölcsi eszméknek s eszménynek (plane eszménynek!) megállapításánál a tapasztalati alapról semmiféle szemképrázta-tó elmélődés kedveért le nem térünk“, hanem igen üdvös és különösen a pozitív philosophushoz illő dolgot cselekednénk, ha mindenek előtt (qui

bene distingvit, bene docet) határozottan megmondanók, hogy az erkölcsi eszméknek subjectiv ismereti, avagy objectiv létalapjáról dictiozunk-e? Igen jól tenné, továbbá, a positiv tudás bölcse azt is, ha, a mikor egész merejében a tapasztalat légköréből csatornáztatja a korlátozott egyén ismeretkörébe ez eszméket s ez eszményt, nem mellőzné még bölcebb hallgatással azt a tőszomszédos kérdést, hogy, hát a tapasztalat létkörébe valami csoda által, vagy talán épen deus ex machina kerültek-e ezek a hol létezőkül, hol phantasmagoriákul emlegetett minták s legkivált akkor, a midőn igen alapos a föltevés, hogy a mi positivistánk azokhoz az igazi tudósokhoz számítja magát nagy büszkén, a kiknek theoriája szerint az emberi társaság helyét egykor a gorillák, vagy valami kihalt ősmajmok csoportjai töltötték vala be. De, hát, persze, az „elmélődő“ philosophiának ma már lejárt, mert „ma már nem csak a lelket vizsgáljuk, hanem az annak eszközéül szolgáló szervezetet is,“ mihez képest „az idegrendszernek s általában az egész szervezetnek boncz- és életani ismerete“ akkora világot vet a lélek tüneményeire, hogy kényelmesen mellőzhetjük az elmélődést ama gyerekes problema fölött, hogy ugyan mi változtatja az idegrendszer boncz- és életani folyamatait lélektani, tudalmas, öntudatos alakulatokká és folyamatokká? Akkora világot, hogy az ént, az öntudatnak, csak az örültségben, vagy a halálban elmozditható fixpontjának, tényét képzelménynek declaralhatjuk, az akaratot, a lelkiösmeretet névnek, üres abstractionnak nevezhetjük — hogy milyen alapos ismeret-elmélet értelmében: néhány próbáját már láttuk.

Ily positiv és igazolt levén az ismeret eszköze, a mely könyvünk szerzőjének, saját választása után, rendelkezésére áll, el lehet képzelni, hogy ezt az eszközt, kitüzött céljára: a szabadakarat tételének megdöntésére, milyen módon alkalmazza? Felelet ugy, hogy — nem, ugyan, valami nagy hivatással saját módszeréhez, mely őt kizáróan a positiv tapasztalat adatainak körére szorítja, de annál nagyobb szabadsággal — az akarat szabadságának épen azt a fogalmát és theoriáját választja ki olcsó dicsőséggel járó ostromának célpontjául, a melyet a speculativ philosophia ama hivei alkottak és hirdettek valaha, a kik az akaratot külön lelki tehetség, isteni szikra és adományképen fogták vala föl, a mely nem a törvényszerűen ható-okok e földi világának polgára és alakulata s ehez képest

minden irányzó, avagy határozó ok közrehatása nélkül, föltétlenül szabadsággal, egyugyanazon mozzanatban ellentétesen is, actiot indíthatna. Nagy kedvteléssel és bőbeszédűséggel rajzolja azt a természetfölötti és csodás hatalmat, a mely ez elmélet szerint, minden logikai, pszichologiai, morális irányzó, avagy határozó elv, vagy erő nélkül, semmi törvényszerűségnek alá nem vetve, hanem egész mezejében a történetesség, a véletlen jótetszése, vagy éppen szeszélye szerint intézné az ember elhatározásait és cselekedeteit s bontana meg, ehhez képest, minden társadalmi és állami rendet, ellentétbe helyezkedhetnék az igazság és gondolkodás lényegével és törvényeivel, hiúsíthatna meg minden nevelést, jellemfejlést, társadalmi és állami javító hatást és befolyást, tenne lehetetlenné minden morális beszámítást és így erkölcsiséget. És, a midőn ezt a nagy vitézül megostromlandó s természetesen le is győzött szalmavázat odaállította, még olyan szíves és méltányos is, hogy e theoria hiveitül „némeleket“ és „másokat“, „az elvontságban gyönyörködő bölcselőket“, „a feltétlen jó hiveit“ sat. nevezi meg, egy pár idézet utján „ellenfeleitül“ mutatja be Rittert, Zillert, Pelagiust és Zellert,¹⁾ s kissé bővebben ismerteti Herbart és iskolája „ötféle erkölcsi eszméjét“, nó meg Kant theoriáját. Nem is reflectálva arra, hogy milyen kényelmes módja az a polemianak, a mikor az ember önkényesen fölállit egy theoriát, hogy diadalmas megdöntése után tetszése szerinti mennyiségben és terjedelemben állítsa oda u. n. consequentiát; melőzve azt is, hogy az igazság keresésére hivatott philosophiához mennyire méltó eljárás az, a midőn közkeletü általános elnevezések alá vont csoportoknak, melyeknek tagjai maguk között is sok lényeges eltérést vitatnak, összegezve olyan tanokat inputalunk, a melyek régen a multak emlékeihez sorakoztak s csak épen rámutatva azokra az alapelvi különbségekre és ellentétekre, a melyek a szerző által megnevezetteket jellemzik, megengedjük magunknak azt a kis kitérést, hogy ismertessük a positivismus e viadorának p. o. a Kant-tal szemben követett, ugyancsak szabad, eljárását.

Hogy Kant erkölestani elméletét darabokra szedhesse és tönkreteltesse, természetesen, szólania kell Kant ismerettani elméletéről is, de a helyett, hogy, tiszta munkát végezve, bemutatná, hogy mit ért

¹⁾ Ez utóbbit Scholten „De Vrije Will“-je után idézve.

Kant a megismerés kritikája, az a priori és a posteriori megkülönböztetése, a megismerés anyaga és formái, a megismerésnek e formák által határolt, azaz a tapasztalat objectumainak világa, meg a megismerhetetlen magokban vett dolgok, azaz a transcendentális objectumok világa alatt; a helyett, hogy előadná Kant elméletét az időről és ürről, mint a nézet formáiról; az értelem kategóriáiról, mint a gondolkodás formáiról és az értelmi megismerés körén tulra törekvő okosságról s ennek eszméiről, valamint a tapasztalati, meg a transcendentális, erkölcsi tekintetben intelligibilis, világról; az okos akarat autonomiájáról, categoricus imperativusáról, a személy erkölcsi méltóságáról, a kötelességről, a tapasztalati és intelligibilis jellemről és az akaratnak szabadságáról, mint csakis okossági postulatumról — e helyett, mondom, ilyenszerűen mutatja be Kant teoriáját: „Az érzékek a tünemények fölfogására szolgáló tehetségünk, de a melyek a dolgokat nem a saját mivoltukban mutatják, hanem ismerő tehetségünk (bis!) saját alakjai, a tér és idő által átalakított s megváltoztatott állapotban. Az értelemnek és az észnek szintén megvolnának a maga saját formái, a minő p. o. az ok és okozat fogalma, de már ezek nem az egyes dolgokkal foglalkoznak, hanem általánosakkal; nem a tüneményekkel, hanem azoknak örök változhatatlan törvényeivel.“ Az ismerettanilag megkülönböztetett két világ tételét két külön létező világnak mondhatja Kanttal, ki „a régi idealisták azon téves tanának hatása alatt“ állt, szerinte, hogy „a hol eszme van, ott annak megfelelő tárgynak is kell lenni“ s így Kanttal az érzéki és értelmi világokról, mint külön-külön létezőkről beszéltet s mi több, arra a Kantra, ki oly nyomatékosan hangoztatja, hogy a magokban vett dolgok világa az emberi megismerés határain egész merejében túl esik és így reánk nézve megismerhetetlen, azt fogja rá, hogy e két világot „egymással teljesen ellentett minőségűeknek képzelem, s azon ismerettani szabálynál (!) fogva, mely szerint az ellentétek egymásból megismerhetők, azt állítja, hogy a mit a tüneményi világról tudunk, annak merő ellentétét állíthatjuk az értelmi világról.“ Ily híven és a Kant tanába ily mélyen behatolva, aztán, diadalmasan kiált föl, hogy Kant e két világ bebizonyítatlan tételére alapítja vala a szabadakaratról szóló okoskodását — az igazat mondva: az akarat szabadságának okossági postulatumát — s hasonló hűséggel és mélységgel ismerteti, tovább, Kant erkölcs-

tani elméletét is — a mire, azonban, szintén részletesen kiterjeszkednem igen messzire vinne czélmától s elég lesz e bemutatás jellemzésére szerzőnk amaz állítását idéznem, hogy Kant — az endaimonismus esküdt ellensége, az a posteriori köréből vett minden szabály heteronomiáját hirdető Kant — szerinte „kénytelen volt a boldogsági elvből kölcsönzött bizonyítékokkal támogatni alapelvének helyességét.“ De, hogyan is ösmerhesse Kant fenkölt erkölcsi világnézetét s elméletét az az empiricus, a ki ismerettani elméletét oly felületesen, hiányosan és elferdítve mutatja be, mint látók s a ki, p. o. Schillertől idézi Kant túlszigorúnak tartott és az erkölcsi cselekvés köréből minden érzelmi mozzanatot kizáró köteleességtanát csipkedő ösmeretes epigrammáját,¹⁾ de nem tudja, vagy nem akarja tudni, hogy ugyanaz a Schiller, ki, mint érzelmes poeta a hajthatatlan Kant kiméletlen érdességére fölszisszent, mint philosophus, a kecsről és méltóságról szóló értekezésében így szól: „A minőnek Kant kora morálját rendszerében és kivitelében találta, nem is lehetett másként, mint, hogy egyfelől fölháborodjék a moral-elvek durva materializmusa fölött, melyet a philosophusok méltatlan alkalmazkodása a kor elpettyhiúdt jellemének kényelmes párnául nyujtott. Másfelől, pedig, annak a nem kevésbbé aggodalmat keltő tökéletességi alapelvnek kelle figyelmeét fölkeltenie, a mely, csak, hogy a világ minden tekintetben való tökéletességének elvont eszméjét realisálhassa, épen nem habozott eszközei megválasztásánál. A hol, tehát, a veszedelem a legnyilvánvalóbb s a reform a legsürgetőbb vala, oda fordította érvei leghatalmasabb erejét s törvényként szabta magára, hogy minden kimélet nélkül üldözze az érzékiséget, mind ott, a hol arczátlan vakmerőséggel gúnyolta ki az erkölcsi érzetet, mind pedig, akkor, ha erkölcsileg dicséretes czélok tekintélyes köpenyében lép föl. a mibe különösen bizonyos ihleteskedő rendi szellem szeret burkolózni. Nem arra kelle vállalkoznia, hogy a tudatlanságot oktassa, hanem arra, hogy a fonákságot helyrefordítsa s ennek a curának megrázkodtatásra, nem pedig behizelgésre és rábeszélésre vala szüksége és minél nagyobb vala a különbség és távolság az

Gewissens scrupel.

- 1) Gerne dien' ich den Freunden, doch thu' ich es leider mit Neigung,
Und so wurmt es mien oft, dass ich nicht tugendhaft bin!

Entscheidung.

Da ist kein anderer Rath, du musst suchen, sie zu verachten
Und mit Abscheu alsdann thun, wie die Pflicht dir gebeut.

igazság alapelve és az uralkodó maximák között, annál inkább remélhette, hogy gondolkodásra, megfontolásra serkent. Korának Drakoja volt ő, mert úgy látta, hogy e kor még nem méltó és nem elég fogékony arra, hogy Solonja lehessen. A tiszta okosság szentek-szentjéből előhozta az idegen és mégis oly ismerős erkölcsi törvényt, teljes szentségében állította a lealacsonyodott száz elébe s nem igen kereste, ha vannak-e olyan szemek, a melyek fényét el nem hordozhatják.“

Ugy látszik, e rákövetkező másik százban is vannak még ilyen szemek, a melyek hogyan láthatnák s tükrözhetnék vissza Kant ismeretnát és erkölcsi világnézetét valódi fényében, mikor még azt is olvashatjuk tulajdonosuk könyvében, hogy: „Jézus erkölcsi arany-szabályában a hasznossági elv hirdetését látjuk.“

Az eddigiekből, azt hiszem, eléggé kitűnt, hogy szerzőnk azért harszol a szabadakarat tana ellen és a kötött akarat tétele mellett, hogy az élet és ebben az erkölcsiség törvénye számára, mint legfőbb irányzót, a hasznosság, vagy a legnagyobb boldogság elvét állapithassa meg — ennek végrehajtásában is hiven követvén már jellemzett eljárás módját, melylyel maga alkotta szélmalmai ellen nagy ostentatioval csatároz, nagy apparatussal igyekeztvén kimutatni, hogy az emberi cselekedetekben is kell törvényszerűséget keresnünk, csakugy, mint a természet változásaiban, mintha Sokrates óta minden moralista nem arra törekedett volna, hogy az erkölcsiség főelvét, törvénytevő principiumát megállapítsa s mintha, p. o. a szerző szerint „nehézkés nyelvezetű, homályos és egymásnak imitt-amott ellentmondó nézeteket“ hirdető Kant nem épen azt a föltétlen kötelező erejét vitatná az okosság autonómiájának, mint a mely föltétlen kényszerítő hatalmat tulajdonit a jelenségeket okozó erőknék.

A hasznosság, a boldogulás vágyának e theoriája szerint, az erkölcsiségnek, természetesen, az az alaptétele, hogy „a gyönyörteljes érzést, mivel az nekünk jól esik, tetszik, annak föntartását ohajtjuk: jónak, a fájdalmas érzést, mivel nekünk rosszúl esik, kellemetlen s tőle minél hamarább menekülni szeretnénk: rossznak nevezük“, s a természeti, meg az emberi jók és rosszak megkülönböztetése kedvéért, a szándékoság mozzanatát is hozzávéve: „mindaz, a mit az öntudatos és akarattal bíró ember, eme tehetségeinek teljes használata mellett, létrehoz, erkölcsi jó, avagy

erkölcsi rosz“ — (feledve, természetesen, hogy mind az én, mind az akarat, csak név, elvont fogalom és nem valamely külön, meglévő tényező, elv) — s hogy semmi félreértés elő ne fordulhasson, még egyszer: „az akarat — a mint tudjuk, általánosságban szólva,¹⁾ mindig az oly tárgyakat választja, a melyek által magunknak valami gyönyört szerezhetünk, vagy a melyek által valami fájdalomtól menekülhetünk. Az ily tárgyakat nevezzük jóknak.“ Mitután, továbbá, emberekké csak a társaságban válhatunk: „az erkölcsiség összes szabályai e két cél elérésére irányulnak: „általok a társadalom létét és jólétét kívánjuk előmozdítani,“ a mit az állam büntetéssel, a társadalom jutalommal biztosít, e büntetést és jutalmat mindig a hasznosság szabván meg. Ezek azok az alapelvek, a melyekre könyvünk sok fából faragott alkotmánya, tulajdonképpen Bain és Mill nyomán, föl van emelve s a melynek az erkölcsiséget, altruizmust, az önnevelést s megtérést hirdető és a jelzett alapelvekkel homlokegyenest ellenkező végállításaihoz az átmenetet az ilyenszerű idézett axiomák szolgáltatják: „szükség, hogy akadjanak mindig egyesek, a kik egyéni boldogságukról le tudnak mondani“; „meglehet büszkesége, vagy függetlenségi vágya ösztönzi az embert, — de annyi tény, hogy magasabb szellemi képességei birtokában szivesebben türi a boldogtalanságot s azok árán meg nem vásárolná az alacsonyabb sorsban elérhető megelégedettséget;“ hanem az író annyira már nem merészkedik, hogy főmesterének, Millnek, azt a kijelentését — bár Mill logikájának ugyanazon lapjáról²⁾ idéz — szintén lenyomassa újra, a mely szerint „az öntudattal ellenkezésben az áll, hogy az emberi cselekvésre és akarati elhatározásra a szükségképiség szó közönséges értelmében rejlő képzeteket alkalmazzák s ennek — — én is ellene mondok.“

Pedig, a kérdés épen az általa is idézett és igaznak vallott axiomákon fordul meg, mert ezek s az ezekkel forrásra és tartá-

¹⁾ Az „általánosságban“ való beszédet igen kedveli szerzőnk. P. o. a moral-statistica adatai bizonyító erejű voltának vitatásánál: „rendszerint azt találják“, „néha megesik“, „csakély eltérés csakugyan történik“ sat.; vagy „úgy szólván“, „nagyjában“ sat. s mindez a positiv philosophia nyelvhasznalatában s. erepel.

²⁾ A magyar fordítás II. kötetének 37 l.

lomra nézve teljesen egybevágó és általunk pótláskép idézett tétel, bár különböző kifejezésekben, egyként azt állítják, hogy vannak, vagy szükség, hogy legyenek olyan emberek is, a kik „egyéni boldogságukról le tudnak mondani,“ a kik „magasabb szellemi képességeik árán“ meg nem váltanak „boldogságukat“ s a kiknek cselekvéseire és akarati elhatározásaira nem szabad „a szükségképiség szó közönséges értelmében rejlő képzeteket alkalmazni.“ Hol van e megengedett kivételekkel szemben az utilitarianismus hívei szerinti legfőbb erkölcsi elvnek: a hasznosságnak és legnagyobb boldogságnak általános és törvényszerű hatalma? És hol, különösen akkor, ha az élesebb ellentézés kedvéért, könyvünknek még azt a mondatát is ideillesztjük, mely így szól; „a velünk született eredeti tehetség hatása nagyon jelentéktelenné törpül a nevelésével szemben s mivel a neveléssel velünk született hajlamainkat, kedvteléseinket egészen (itt már egészen) megváltoztathatjuk, látni való, hogy a nevelés hatása mellett, a velünk született erő, úgyszólván (ismét: úgyszólván) számításba sem jöhet.“ Honnan kapja a nevelés azt a csodás hatalmat s plane, ha az önnevelés positiv actioja hozzá nem járul: annak sikerét, hogy a (positivismus theoriájába nem nagyon illő) velünk született erőt előbb jelentékenyen, nyomban rá: egészen és ismét: úgyszólván megsemmisítse? (vagy, talán, az erők elmúlásának tételét is el kell fogadnunk?) És, miután, szerzőnk egy másik idézete szerint, Lubbocktól azt is meg kell tanulnunk, hogy a tasmaniaiaknak „semminemű erkölcsi meggyőződésük vagy érzetük nincsen“ s föl kell tennünk tudásunkról, hogy az egész emberiségről azt képzelet, hogy egykoron, ha nem is épen az ember-majom, de legalább is a tasmaniaiak pszichikai színvonalán állott: a nevelés (abstractio-e, vagy individuum?) honnan merítette, miből állította elő új ható okképen azt a hatalmát, melylyel a velünk született erőt úgy le tudja nyugözni s belénk tudta varázsolni az erkölcsi eszméket, a beszámítás tudatát, a lelkiismeretet, a bűnbánatot s a más elhatározásokra jutás vágyát, köteleességérzetét?

De, mintha maga szerzőnk is érezné, hogy a hasznosság és legnagyobb boldogság kényszerűen hatónak és így egyetemesnek állított legfőbb elve, az eddigiekben, nincs még eléggé megtámogatva, recapitulálja, hogy „a kellemes emlékezetek megvalósítására, a kellemetlenek eltávolztatására irányzó törekvést nevezte akaratnak“, és

tovább megy, hogy ennek az akaratnak „a kellemes és kellemetlen érzést okozó tárgyak emlékezetei az indító okai“, melyek „mindig ugyanazon eredményt szülik, azaz, valahányszor előjönnek, mint vágyak (jobban mondva: fölkeltik a vágyakat), mindannyiszor odahajtják az akaratot, hogy az a vágyak tárgyát elérni igyekezzeék.“ itt aztán üsmertetvén, nagyjában és a már jellemzett módon, a szabad, meg a kötött akarat hiveinek¹⁾ tanait, a magáét úgy mutatja be, mint a mely a kötött akarat határozóiul „a külső okok mellett bensőket is elősmer“, de, mindjárt utánateszi, hogy oly értelemben, hogy „az emberi akarat által létrehozott cselekedetek a magok belső okaiból épp oly megmásíthatatlan következetességgel folynak, mint a mily megmásíthatatlan következetességgel folynak a külső természet eseményei a magok külső okaiból“ — (lásd az iménti jegyzetet s így tér, aztán az akarat tüzetes vizsgálatára. E szerint a test és lélek két különböző dolognak mutatkozik, de e kettő viszonos kölcsönhatásban áll s „a test illetettségét, vagy változását a lélek érzés alakjában veszi észre, viszont az érzés s az ennek visszamaradt nyoma, a gondolat, a testben idéz megfelelő változást elő“, és pedig: a gyönyör életműködésünk fokozódását, a fájdalom annak csökkenését, a természet, így, bölcsen úgy rendezvén be létünket,

1) Érdekes, hogy a Spinoza következetesen keresztülvitt determinismusától még neki is borsózik a háta s bár ismétli Lewes-szal, hogy „nézeteit oly bámulatosan összefüggő rendszerben dolgozta ki, a mely az olvasót, arányos és fontos voltá által, majd elragadja“ — de az isten spinosai fogalmáért, a személyiség elejtéseért s az erkölcsiségnek okozott kárért mégis ellene nyilatkozik — mert az erény útja hosszú és nehéz, némelyekre nézve, épen, elérhetetlen s „ezek számára nagyon alkalmas erkölcsi nevelő eszköz a személyiség, az öntudat örök fenmaradásának hité“ — de, természetesen, a pozitív philosophus ilyen eszközként használt hitre nem szorult —, pedig, lám, hssznos... Érdekes szerzőknek az a nyilatkozata is, mely szerint: „szinte borzongunk tőle, a midőn (Spinoza) a maga rideg mértani bizonyításaiban úgy beszél az ember szenvedélyeiről, mint a szükségképeniség törvénye szerint működő természeti erőkről. Nemcsak a szeretetet, hanem a gyűlöletet is, mindazzal egyetemben, a mi belőle foly, úgy adja elő, mint természetes és kikerülhetetlen eseményeket.“ Lám, lám, a következetes positivista ezeket, talán, természetfölötti létezőknek képzeli? És, a hát, az ő morál-elvük nem szükségképeni kötelezettséget, vagy legalább működést involvál? Itt jegyezzük meg azt is, hogy az abszolút, mindent magában foglaló, substantia elvének philosophusát úgy mutatja be, mint a ki „az akarat külső okok által való megkötöttségének“ teoriáját tanította. —

hogy a gyönyört keressük, mert „az oly állat, mely a fájdalmas és így ránézve káros behatásokat választaná s azok föntartását mozdítaná elő: okvetetlen elpusztulna.“ Így, tehát, „öntudatos akaratunk minden későbbi és pedig (kivált a következetes pozitivistának!) bámulatos magaslatra felelt működéseinek a gyönyör föntartására s a fájdalom megszüntetésére való ez az ösztönszerű törekvés az alapja“, s így „akaratunk eredeti indító okai mindig valamely jelenlevő érzéki érzet, vagy érzelem“, nevezetesen az izomműködésünkből származók, a szerveink működésével, nemkülönben érzekeink foglalkoztatásával járók és végül érzelmeink, a melyek gondolatban is hatnak akaratunkra, sőt „az u. n. képesség sem egyéb, mint a gondolatoknak illetén megvalósulásra való törekvésük.“ Mindez indító okok, aztán, „cél alakjában jelentkeznek“, de, ha „néhány eszmék, a hozzájuk kapcsolódó érzelmek folytán, túlságos erővel maradnak meg emlékezetünkben“, megzavarhatják akaratunk indító okai közt az egyensúlyt, s ekkor a szenvedély, vagy éppen rögeszme „megkötheti bizonyos irányban értébecslésünket.“ Ily indító ok, már, vagy egy szerepel — s akkor nincs baj, mert azonnal hat —, vagy több s akkor „akaratelhatározásunkat fölfüggesztjük, hogy megfontoljuk, melyik indító ok legméltóbb arra, hogy valósítsuk.“

Azt hisszük, itt nekünk is van jogunk arra, hogy a pozitivistát félbeszakítsuk, hogy megkérdjük: miután, mint láttuk, az én csak egy név, miután az akarat csak elvont fogalom s ennél fogva nem is lehet realis erő, vagy tényező, miután az okosság autonom törvénytevése csak „az elvontságban gyönyörködő bölcselők“ képzelménye — ki, vagy mi függeszti föl a karatelhatározásunkat s miután a személyi méltóság tudata csak a Kant bomlott agyában kísért: a positivista hogyan jut ahoz, hogy méltatlan, vagy méltó, avagy éppen legméltóbb indító okok között választhasson azoknak „az emberi akarat által létrehozott cselekedeteknek“ számára, a melyek, mint láttuk és szószerint idéztük: „épp oly megmásíthatatlan következetességgel folynak (a maguk belső indító okaiból), mint a mily megmásíthatatlan következetességgel folynak a külső természet eseményei a maguk külső okaiból.“ Bizton föltesszük a mi pozitivistánkról, hogy, a midőn a Királyok II-dik könyvéből a VI. rész 6-dik versét olvassa, mosolyog a vízben fölmerülő fejsze csodájára s azt mondja, hogy a vas fajsúlya nagyobb levén, mint a vízé,

e külső (vagy, ha tetszik belső) okból megmásíthatatlan következtességgel foly, hogy a fejsze a vízben alámerült. De, hát, a nem tudjuk ki és mi által fölfüggesztett akaratelhatározás (a melynek a tétel szerint szintoly megmásíthatatlan következtességgel kell folynia) nem szakasztott mása-e a bibliai víz felületén libegő fejszének? És, miután, mint szintén látók, az emberi cselekedetek legfőbb és egyetlen irányozó és meghatározó elve a hasznosság, a legnagyobb boldogság elve: e theoria vallója és viadora melyik és miféle logikától (a Millétől bizonyára nem) kapta azt a fölhatalmazást, hogy e fogalom complexumba becsempészsze az, egészen más jelentésű, méltó és legméltóbb fogalmát? Nem veszi-e észre, vagy azt hitte-e, hogy más sem veszi észre, hogy az akaratelhatározás fölfüggesztésének e tételével maga csúsztatja be (későbbi és más¹⁾ tekintetek „hasznát“) a könyve különböző lapjain perhorrescált és logomachiája alaptételével csakugyan éles ellentétben álló új indító okok föllépését és fölléptetését, de, hát, persze, azokra a felelősség, a beszámítás, az erkölcsi kötelesség és a megigazulás számára szüksége van s így a hasznosság és legnagyobb boldogság alapelvül elfogadásával kizárt e tényezőt mellék-útakon kell ismét visszaszereznie, hogy később, aztán, „hasznát“ vehesse.

De folytatva könyvünk tanának ismertetését, az akaratelhatározás fölfüggesztése és időközben való megfontolásunk is „többnyire“) azon keserű tapasztalat gyümölcse, hogy elhamarkodott törekvésünk rendszeren balul szokott kiütni“, a mi tétova ingadozást szülvén, „arra törekszünk, hogy akarásunk állandó s meghatározott irányt vegyen“, a mit jellemnek nevezünk. (A tapasztalati élet oly sokszerű változandósága mellett nem látjuk, ugyan, föltétlen „hasznát“ az akarat irányának, de, hát, hagyján.) A theoria, aztán, mind többet segít be a hajóba az alapelvek kifejtése alkalmával kilökött utitársakból. „A jellemben mindaz helyet foglal, a mit éniünk (!) tartalmának nevezhetünk.“ Ilyenek „a természettől adott eredeti elme-tehetségeink“, melyeket, hogy a nevelés, hogyan semmisít meg „nagyon jelentékenyen“ s utóbb „egészen“, már láttuk, s a melyek, mint szintén idéztük, mint u. n. „képességek“ hasonlóképen nem egyebek,

¹⁾ Lásd könyvünk 41. lapját.

²⁾ Megint határ zatlan kifejezés; hát a többi esetekben?

mint a gondolatoknak megvalósulásra való törekvésük; ilyen, továbbá, a meggyőződés, vagy hit, melynek szerzőnk értelmében való szerepét és jelentőségét szintén láttuk már méltatva; ilyenek a jó elvek, nevezetesen a hasznosság és a legtöbb boldogság főelve, a melyet, az egyéni önzés köréből az általános jólét önfeláldozó munkálásának határtalan mezejére, szerzőnk, saját elvével való ellenmondás nélkül, hogy minő csoda útján büvöl át, maga jobban tudhatja, mint mi. Elég, hogy tényként odaállítja (az előbb már teljesen megsemmisített természeti tehetségek és velünkszülött erők közül) a rokonszenvet, a melyet, miután „a természet különböző mértékben oltotta az emberekbe“, a társadalom pótol a kirótt kötelességek kényszerű betöltése útján. Fölöttébb nagy kérdés, ugyan, hogy azoknak a kötelességeknek betöltéséből, a melyek közül a társadalom némelyeket „egyenesen parancsol, másokat, pedig, tilt, a szerint, a mint céljaira előnyöseknek, vagy hátrányosaknak találtnak“, mekkora mennyisége és milyen kvalitása kerülne ki az erényes cselekedeteknek és nevezetesen az altruismusnak? — de, hát, praetor minima non curat. Immediate itt olvassuk, aztán, azt a már jelzett tételt is, „hogy önbensőkben is alakul a külső hatóság mintájára bizonyos bíróság-féle, a mely rosz tetteinkért büntet, a jókért, pedig, jutalmaz s ezt a benső bírót lelkiösmeretnek nevezzük.“ Ismerettani excursionból szerzett tapasztalataink után kárbaveszett fáradság volna szerzőnket figyelmeztetnünk, hogy egészen más dolog valaminek a lételéről s megint más a mi felőle alkotott megismerésünkről szólani, mihez képest még azt is bátran megengedhetnők, hogy a szerző saját egyéni képzelete csakugyan az általa jelzett módon alakult a lelkiösmeret jelenségéről, de evel még mindig nem nyert megoldást a lelkiösmeret létező tényének s valójának kérdése. E helyett, hát, csak arra a kedveszerjinti empiricus próbára útasítjuk, hogy kiserje figyelemmel a napi sajtó törvényszéki tudósításait, bár egy évig, avagy szerezzen magának adatokat valamely büntető bíró ismerősétől, azokról a számtalanszor előforduló frappans esetekről, a midőn a legmiveletlenebb és legátalkodottabb rétegekből kikerülő bűntevők, kivált, ha egészen elkülönítve, minden emberi társaságtól elzárva, csak épen a setét magányra és saját gondolataik társaságára utalva, inkább a bizonyos halált választják, mintsem büntudatukkal továbbra is farkasszemet kelljen nézniök. Pedig azok, sokszor egy egész hosszú ember-élten át, azt tanúsították, hogy lelkiösmeretök

hallgat, vagy épen, mintha meg is halt volna. Vagy gyűjtse össze a sok évek letelte után, a közbecsülésben folytatott élet véghatárán, a halálos ágyon bevallott, vagy meggyónt büntettek adatait. Ezen az úton, bizonynyal, erősebb bizonyítékot szerezhet a lelkiösmeret létezése mellett, mint, a mily következetességgel, elméletéhez képest, állíthatja, hogy a föltett szándék, még, ha más adta volna is hozzá az eszmét, „magunktól ered“ — ha, csak, nem hajlandó annak elősmerésére, hogy az én öntevő módon választhat akarata számára új indító okot, a mely előbb nem szerepelt — de kössük ki, nem úgyve játékot a szavakkal, hanem értve alattuk azt, a mit magyarán jelentenek: az én alatt az egyéni személyiség lényét, az akarat alatt az én cselekvő működésének mozgató elvét.

És az ily értelemben és irányban gyűjtendő statistikai adatok valamivel biztosabb következtetési alapul fognak szolgálni, mint, a milyenekül szerzőnk is nagy kedvteléssel használja a kötött akarat elméletének támogatására az u. n. moral-statistika adatait. Ez eljárás, köztudomás szerint, abból áll, hogy a valószínűségi számítás elméletét az emberi élet viszonyaira és változataira alkalmazva — természetesen s szokásuk szerint jó tág és ruganyos kifejezéseket használva — általánosoknak nevezett és igazoltaknak állított tételeket vonnak ki s az emberi akaratot azért mondják kötöttnek, mivel e viszonyokban és változásokban nyilatkozó cselekedetek, illetőleg akaratelhatározások, nagyjában, legtöbbsnyire és általán véve törvényszerűeknek, azaz állandóan ható okok által is kötötteknek mutatkoznak. Így olvasunk hosszú és terjedelmes tabellákat és rubrikákat a halálesetek, a nőtlenek és hajadonok, avagy özvegyek, fiatalok és idősek között s télen avagy nyáron kötött házasságok-, a vagyon és személy ellen elkövetett bűnök életkor, foglalkozás, miveltség és nem szerint is megkülönböztetett tetesei-, valamint az öngyilkosságok ugyane szempontok szerint felsorolt adatai felől s olvassuk, aztán, azt az alapjukra épített következtetést, mely így hangzik: „Mögglehetős nagy számú olyan személyeket véve, a kik bizonyos fajta akart cselekvések véghezvitelére képesek, azoknak száma, a kik ezt a cselekvést bizonyos idő, például egy év, alatt véghezviszik, állandó arányban áll azok számához, a kik erre a cselekvésre képességgel birnak, úgy, hogy az az arányszám a

legközelebbi hasonló mennyiségű idő alatt sem változik (vagy legalább igen jelentéktelenül változik).“

Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy a viszonyok, változásaik s az előidézésekre szolgáló emberi cselekedetek akár csak nagyjában vett, akár teljes törvényszerűsége is nem azt bizonyítaná, hogy mindenkinek a hasznosság és a legnagyobb boldogság elve szolgáltatja az erkölcsiség törvényét, mert e törvényszerűséggel éppen oly jól megférne az okosság autonómiájának egyetemes érvényesülése is, sőt még jobban, mert maguk az utilitarianusok is csak némelyektől mérlik várni, s csak büszkeségünkre vagy függetlenségi vágyunkra támaszkodva remélik, hogy akadnak olyanok is, a kik az altruizmusra és a boldogtalanság elhordozására is vállalkoznak, míg, ha azt a lehetőséget gondoljuk el, a midőn mindenki elméleti és gyakorlati okossága oda fejlődik, hogy a jót a jóért s csak a jó eszközeivel valósítsa: az okosság öntörvényadása egyetemesen s csakugyan változhatatlanul érvényesülne és, pedig, hangoztassuk azt is, hogy a Kant értelmében teljesen szabadon, mert az érzékiség, az önzés, az eudaimonizmus minden heteronómiájától menten s csak épen az okosság autonómiáját érvényesítené minden magát erkölcsi teljes méltóságra fölküzdő személy. Míg, ellenben, a hasznosság elvének általános uralma alatt ezen a földön ily egyetemes törvényszerűség egyhamar még csak el sem gondolható, mert a természet ma ösmert erő- és érték-összege, úgy látszik, nem igen juttathat mindnyájunk számára egyenlő boldogsági anyagot s nem azért sem, mert a hasznosság elve, következetesen és végconsequentíáig keresztülvive, ismerve az embert, előbb idézhetné elő a bellum omnium, contra omnes, hogysem az örök béke állapotait.

És visszatérve az u. n. moral-statistika adataiból kivont s imént idézett szabálya: azt, bizony, bátran aláírhatja akárki, a nélkül, hogy attól kellene tartania, hogy a szerzőnk értelmében vett kötött akarat tanához szegődött volna. Mert ez a szabály igen körmönfontan s nagyon eszélyesen van ám fogalmazva. Ugyanis, mit mond? Azt, hogy meglehetősen nagy számú ember közül, egy bizonyos idő alatt körülbelől egyenlő számmal lesznek a jötevők, a templombajárók, a mulatozók, a házasodók, a sok gyerekesek és gyerektelenek, a pörösködők, a hazugok, a csalók, a gyilkosok, az öngyilkosok s még bizonyosabban a halottak; de van esze a szöve-

gezőnek és két róka-lyukat is hagy magának nyitva: az így előálló arányszám változatlanságát csak „a legközelebbi hasonló mennyiségű időre“ állítja s másodszer, megengedi azt is, hogy, bizony, az arányszám (még a legközelebbi év alatt is) változik, ha bár csak „igen jelentéktelenül“ is, de változik.

Először is logikai oldaláról véve a dolgot: azt az állandó arányt, a mely, akár jelentékeny, akár jelentéktelen mértékben változik, magyarul nem állandó, hanem változó aránynak nevezik s aztán, láttuk, hogy a mi szerzőnk szavai szerint: „az emberi akarat által létrehozott cselekedetek a magok belső indító okaiból ép oly megmásíthatatlan következetességgel folynak, mint a mily megmásíthatatlan következetességgel folynak a külső természet eseményei a magok külső okaiból.“ Az iménti szabály szövegezője, tehát, egészen következetes addig a pontig, a hol az esetek állandó arányáról beszél, de ép oly hűtelen a logikához azon a mondatrészen kezdve, a hol megengedi az arányszám bármily csekély változóságát. A természet okai, csakugyan, kivételt nem ismerve, törvényszerűen állandó eredményeket idéznek elő — az emberi cselekedeteket indító okok, ime, maga szerzőnk mondja, változókat is. Ez az egyik.

Következik a másik, a dolog tartalmi oldala. Honnan merítik e statistikai adatokat (melyeknek teljes megbízhatóságaért talán még Quetelet sem mert volna kezéskedni), ha nem egyes népek köréből — bár, az ellen sem volna semmi kifogásunk, ha az egész emberiség életéből gyűjtenék is. Nos, minden népfaj, még a mai kevertség idején is, és, a megkülönböztető jellemvonásokat mellőzve, maga az egész emberiség is, általában megegyező alapvonású individuumokból áll. Organismusunk, psychénk s a természethez való viszonyunk és, a statistika anyagát szolgáltató cultur-népeknél még az életmód, a társadalmi és állami szervezet is, majdnem egészen egyenlő. Organicus, psychicus — és a jelzett megszorítással: socialis életünk ez a megegyezősege, csoda-e, ha megegyező jelenségeket, változásokat, cselekedeteket és viszonyokat idéz elő? A budapesti és a bombayi jókedvű adakozónak kötött akaratát bizonyítja-e, a miért egyenlő módon nyújt segítséget az inségesnek s a kolozsvári, meg a londoni tolvaj azért lop-e egyként, mivel cselekedetük kényszerű? S aztán, ne feledjük, ha e személytelen kényszerűség s nem az egyéni öntudatos akarat vezeti az állandó arány szerinti emberi cselekedeteket,

mi az a mi individualisálja az eseteket, hogy egy bizonyos számú lakos közül, egy bizonyos idő alatt, éppen kik szolgáltatassák p. o. a bitó számára, ez állandó arányszámot — a mi, engedje meg szerzőnk, ha előtte közönyös találna is lenni, az öntudatos egyének túlnyomó többségének nagyon is bőrébe vágó egy kérdés. A halálesetek adatait, azt hisszük, egyszerűen mellőzhetjük, egyszer általános természeti törvény alá tartozásuknál fogva s aztán azért is, mert, a mennyiben a jobb közgazdasági, socialis és műveltségi viszonyok arányszámukat, bizonyos határok között, folyton csökkentik, ezt a vívmányt éppen az emberi ész és akarat vívmányának tekinthetjük a természet kényszerével szemben. Majdnem ugyanezt tehetnők a házassági adatokkal. Ezt, ugyanis, szabják egyfelől az életmód viszonyai, továbbá az élet véletlen találkozásai, még nagyobb mértékben a különböző nemű egyének önkéntelen támadó s legtöbbször kényszerűen ható hajlamai s csak igen kis mértékben az okos számítás által vezetett öntevő elhatározás. Nagyobb bizonyító erőt rejt, első tekintetre, magában a bűnügyi statistika. Bár a nyomor, vérmérséklet s az ezekkel jóformán lépést tartó szellemi és akarat elpettyhülés, jelentékeny mértékben kényszerűen hatnak az illetők elhatározására s a különböző vidékek természeti és socialis viszonyai is határozó tényezőkül tekinthetők e cselekedeteknél — de ne feledjük, hogy azok az esetek, a melyeket e körből a statistika föltüntet, mind az oktalanná, az emberietlenné fajult egyének életéből vannak merítve s legalább is vakmerően elhamarkodott általánosítás ezekről vonni az egész emberiségre, sőt általán a mai és jövőbeli emberre, következtetést. S annival inkább, mert az emberi jó és gonosz cselekedetek mily végtelen kicsiny törtszám szerinti részét teszik az így följegyezhető adatok. A statistika, bizonyynyal felét, tizedét sem ismeri és így összegezheti a végrehajtott rossz — és nem milliómod részét sem az egyének egész életfolyamata alatt elkövetett jó cselekedeteknek. Sőt nem is ösmerheti soha valamennyit, pedig mindnyájunk psychikai életének megszámlálhatatlan gondolkodási, érzelmi és vágyakozási miveletei csak úgy moralis ítélet és beszámítás alá tartoznak, mint a közönség előtt rejtve maradó, avagy nyilvánvalóvá lett cselekedeteink. Az adatok ily óriási halmazával szemben, mily véghetetlenül korlátozott alapot nyújtanak, még bár csak az inductio valószínűsége számára is, a statistikának rendelke-

zésére álló adatok, a melyek, még ha mind teljesen megbízhatók és igazak s helyesen mérlegetek volnának is: a komoly értelemben vett positiv tudományt csak arra a tételre jogosítanák föl, hogy némelykor, némely helyen és némely emberről tudjuk, hogy ilyenformán szokott legtöbbször cselekedni, a mint, hogy, a moral-statisztikus is csak ily sok változatot eltűrő kifejezésekbe burkolja szabályát. S hol és mennyire van még ettől az egyetemes érvényű törvény, a miről itt szó van! És, a mi több, még ezek az oly végtelenül számbavehetetlen csekély mennyiségben földolgozott adatok is, milyen aránytalanul eltérő eredményeket szolgáltatnak. Veszem p. o. könyvünkben — a hazai adatokra szorítkozom, mert a többiek, mint látszik, idegen munkákból kiirva, nagyon régiek — hogy Magyarországon 10,000 lakásra esett házasságkötés 1872—1877. években 107, 114, 107, 109, 99, 90 s kérдем, az a 24 differentia, mely már e hat szám közt is szerepel, nem bővön elég játékot enged-e az akarat öntevő elhatározásának és pedig épen ennél a jelenségnél, a hol, mint látók, a határozó okok tulnyomó nagyobb része nem az egyén akaratától függ? Vagy egy másik idézet sorozatából, mely szerint nálunk 1880—1882. években 60 éven felüli férfiúhoz ment 20 éven alóli menyasszony 11, 12, 15 s 24-től 20 évesig¹⁾ való menyasszony 16, 29, 24 — a szerző ez adatokból azt a következtetést vonva ki, hogy „e szerint évenként mintegy 35 olyan fiatal asszony akad, a ki ily természetellenes frigyet kötni hajlandó.“ Először nem tudom, hogy irónk a „mintegy 35“ középszámból elmélete javára mi hasznot akar vonni? Az ő imént idézett szabályát az egymás mellé eső számok gyöngén igazolják, mert 27, 47 és 39 között mégis csak van némi különbség. S aztán, egyen egyen még távolabb állanak az „állandó arányszámtól,“ a mely „mintegy 35“-nek neveztetik. Még, tehát, ha az összes ily fajta adatok is mind rendelkezésünkre állanának, akkor is ugyan mit bizonyítana e játék a számokkal az akarat kötött, vagy szabad voltára nézve?

„Ki kedvecz elmélete kedvéért nem zárja el szemeit a világ mindennapi tényei elől, furesa ellentéteket láthat az emberek be-

¹⁾ Csak így lehet értelme, mert könyvünk az első sor menyasszonyait 20 éven alóliaknak, a másodikban jelzetteket 20—24 éven alóliaknak mondja. Ha az utóbbi kifejezést szó szerint vennők, akkor a következtetés még ingatagabb és zavarosabb lenne.

látása és cselekedetei között" — mondja írónk s mi aláírva e fölsohajtást, hozzateszük, hogy nem csak belátása és cselekedetei, hanem belátása és tanításai között is. Ime, a mi szerzőnk, a positivizmus kedvencz elmélete kedvéért, oly alaptételeket fogad el s az emberi cselekedetek magyarázatául oly theoriát hirdet, a melyeknek consequentiáival még maga sem bír kibékülni s míg az empirizmus ismeret-elmélete kedvéért az én, az akarat, a lelkiismeret, a megigazulás tényei elől szeméit elzárja s az akaratnak, a hasznosság, a legnagyobb boldogság elve által, a természeti törvények ereje szerinti kötöttségét hirdeti, addig könyve végén tanítja, hogy akaratunk működését fölfüggeszthetjük, gondolataink közül nem csak hasznosabb, boldogítóbb, hanem méltóbb, az erkölcsi eszméknek megfelelőbb, magasabb erkölcsi hivatásunk betöltésére alkalmasabb s consequentiáikban még olyan indító-okoknak kiválasztását és alkalmazását is lehetőnek vallja, a melyek éppen boldogtalanságunkat is előidézhetik, de a mely boldogtalanságunkat magasabb szellemi képességeink árán a világért sem lennénk hajlandók megváltani. Ime, az erkölcsiségre ható minden új (vagy, mint ő nevezi szabad) ok létezését tagadja, mert ez a cselekvéseknek számtalan sorozatát kezdené meg, a mi megsemmisítené (az előbb megtagadott) öntudatot — mert, ha Én nincs, hogyan létezhesék az egységes éntudat, melyet úgy félt — s viszont a megbánás, a „magunktól eredt föltett szándék“, vagy a mások feddő, tanácsadó szava, ismét szerinte, „olyan új indító okká válhatik, a mely a bűnös gondolkodás módjának és így cselekvésének is egészen más irányt szabhat, azt a jó útra viszszatérítheti“, a mivel, talán, még sem azt a jót érti, a mit könyve elején a hasznosság és legnagyobb boldogság elve alatt álló gyönyörteljesnek nevezett. Ime, a személyiség, az öntudat örök fenmaradásának hitét csak azok számára való alkalmas erkölcsi nevelő eszköznek nevezi, a kik a valódi erkölcsiség magaslatára soha sem birnak felvergődni s mégis a tudománynak és a vallásnak, „a javulás ezen két hatalmas tényezőjének“ különszakítását nagy szerencsétlenségnek hirdeti az emberiségre nézve — de, ismét, hogy ezt a nyilatkozatát mennyiben vehetjük komolynak és őszintének, alig tudnók eldönteni, mert tovább megint azt olvassuk, hogy miután a lemondás és önuralom nagyon nehéz dolog s erre csak nagyon kevesen alkalmasak, sőt hajlandók is, „sokkal jobb volna, ha

vágyainkat kielégítés útján hallgattathatnók el“ s nyomban rá meg is adja a tanácsot, hogy e végett „iskolai nevelésünknek egészen más alapra kellene fektettetnie“ — t. i. az oskolát is utilitariussá kell tenni.

Pedig e hányattatásai, nyilvánvaló ellenmondásai között való vergődései közepett, ott van rendelkezésére p. o. Zeller maga is idézte meghatározása, melylyel igen kényelmesen — s ismereti elméletét mellőzve, minden ethikai ellenmondásából kiszabadíthatta volna magát.

Ime, Zellernek a szabad akarat, a „szabadválasztás, a melyet természetinek, vagy formainak is nevezhetünk, a mennyiben első sorban csak azt a természeti alkalmasságot jelenti, hogy minden abszolút szükségképiségtől függetlenül határozhatja el magát. A szabad akarat működését sem a külső körülmények, sem belső minemúsége s korábbi műveletei általában és így föltétlenül semmi egyéb nem határozza magán a mindenkori akarat-elhatározáson kívül, úgy, hogy egyetlen akarat művelet sem minden tekintetben szükségképi eredménye valamely belső, avagy külső tényezőknél.“¹⁾

Hiszen, Zeller im' e meghatározásában bennefoglaltatik a cselekedetnek az indító-októl való föltétlenül függése, vagy, ha jobban tetszik a szó: kötöttsége, sőt a szabad akarat működését a mindenkori akarat-elhatározás által föltétlenül határozottnak mondja ő is,

¹⁾ E. Zeller. Der freie Wille ist: „Wahlfreiheit, welche auch die physische oder formale heissen mag, so fern sie zunächst nur die natürliche Fähigkeit ausdrückt, sich unabhängig von jeder absoluten Nothwendigkeit zu bestimmen. Die Thätigkeit des freien Willens ist weder durch die äusseren Umstände, noch durch innere Beschaffenheit und seine früheren Thätigkeiten überhaupt, also durch nichts ausser der jeweiligen Willensentscheidung selbst schlechthin bestimmt, so dass kein einzelner Willensact in allen Beziehungen das nothwendige Product aus irgendwelchen inneren oder äusseren Factoren sei.“ (Theol. Jahrb. 1846.)

Szükségesnek tartám a szószerinti idézést, nehogy én is úgy járjak, mint szerzőnk, a ki Kant moral elvét — mintha a Kant megkülönböztetéséről a maxima és az elv, meg a törvény között, nem is hallott volna — könyve 40. lapján úgy mutatja be: „úgy cselekedjél, hogy cselekedeted alapelvét minden ember cselekvési alapelvétül választhassa,“ holott Kant formulái, köztudomás szerint, a következők: 1. „Handle nach solchen Maximen, von denen du wöhlen kannst, dass sie zu allgemeinen Gesetzen dienen sollen, oder: so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden

csak, hogy ő előrelátóbb s a nála és szerzőnkél is hangoztatott végconsequentákkal: az ember erkölcsi elhivatásából és személyi méltóságából föltétlenül (s nem hasznossági és boldogsági) kötelességek postulatumaival ellenmondásba bonyolódni nem akarva, a tapasztalati embert nézve, az indító okok választását, következetesen, szabadnak követeli.

Természetesen, hogy a Zeller s annyival inkább, hogy a Kant szabadság-elméletét megérthesse az ember, ahoz mindenek előtt a tapasztalati, pszichológiai és socialis tények iránti teljes tisztelet kívántatnék, el nem tagadva, vagy el nem facsarva semmi valóságot, az eleve föllállított theoria kedvéért. Érteni kellene, továbbá, p. o. azt a distinctiot, a melyet Kant a jelenségek és a magukban vett dolgok empiriai, meg intelligibilis világa között tesz s ennek alapján a természet és a szabadság causalitásának antinomiáját megoldhatóként igazolja és a nézlet formái, meg az értelem kategoriái szerint megismert jelenségi világ föltétlenül kötöttségén túl, az okosság eszmevilágában gondolhatónak bizonyítja a szabadság eszméjét, mint a gyakorlati okosság postulatumát; érteni azt az erkölctant, a mely egyetlen törvényül az okosság öntörvényadását ismeri el az érzéki-ség élv- és boldogsági maximáival szemben, mely föltétlenül parancsoló erejével, a személyiség erkölcsi méltóságának megfelelő kötelességével és a morális öntudat postulatumai útján perspectívát nyít

sollte.“ 2. „Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden Andern, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst.“ 3. „Handle nach der Idee des Willens eines jeden vernünftigen Wesens als allgemein gesetzgebenden Willens“ — vagy a „Krit. d. prakt. Vernunft“ egyetlen formulájában: 4. „Handle so, dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Princip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne.“

Sőt szerzőnk még nagyobb szabadságot is megenged magának Kanttal szemben — vagy, a mi még jellemzőbb, valamely másod-, harmad kézből dolgozó forrásának felülve, a midőn a Kant szájába, könyve 93. lapján a szabad akarat definitiojaként a következő szavakat adja: az akarat „ein Vermögen, einen Zustand, mithin eine Reihe von Folgen desselben schlechthin anzufangen. Eine Causalität, durch welche etwas geschieht, ohne dass die Ursache davon noch weiter, durch eine andere vorhergehende Ursache, nach nothwendigen Gesetzen bestimmt sei, d. i. eine absolute Spontaneität der Ursachen, eine Reihe von Erscheinungen, die nach Naturgesetzen läuft, von selbst anzufangen.“ E meghatározás hangja és tartalma megfelel, ugyan, a Kant szabadság-elméletének, bár első tekintetre is föltűnik, hogy a Kant bölcs óvatossága és kiméletet nem ismerő igazságszeretetének bélyege hiányzik belőle és róla, holott, tudjuk, hogy a

az erkölcsi világrend mysteriumaiba. De, a mely mysteriumok nélkül az embert sem büszkesége, sem függetlenségi vágya nem ösztönözné, Mill szerint, arra, hogy „magasabb szellemi képességei birtokában szivesebben tűri a boldogtalanságot s azok árán meg nem vásárolná az alacsonyabb sorsban elérhető megelégedettséget;“ de a melyeknek sejtelmes keresése csak oly szükségképi fejleménye és ténye az emberi okosságnak, mint organismusunknak a táplálkozás kényszerűsége, mint érzékiségünknek az élvre hajlása, szemünknek a látás szomja, lelkünknek a szeretet vágya, értelmünknek az igazság keresése.

Nyilván bizonyos, hogy a tapasztalati ember föltétlen kötve van a természet föltétlen érvényesülő, általános törvényszerűségétől — élnünk csak ezen belül lehet; nyilván bizonyos, hogy a mily mértékben meg van organismusunkban a correspondeáló ingerek irányában a fogékonyság és a visszahatás ereje, e hatás és visszahatás folyamata, általában véve s meg nem gátolva, foly szükségképen; nyilván bizonyos, hogy ösztöneink s első sorban életünk főtartásának és fokozásának élvre vágyó, egy szóval: önző ösztönei természetünknel fogva kielégítésre, túlsulyra, sőt uralomra törnek s e pontig igaza van, a ki azt hirdeti a maga természeti, empiricus szűk látkörében, hogy az embert az élv, a legnagyobb boldogság nyers kéyszere szorítja, vonzza, jobban mondva: hajtja; de nyilván

midőn a „*Kritik der reinen Vernunft*“ Transcendentale Elementarlehre szakaszában, a II. Abth., zweites Buch, z. Hauptst. rendjén a tiszta okosság négy antinomiáját tárgyalja s ezek sorában a természet, meg a szabadság causalitásának ellentétét fejti ki és juttatja megoldásra, határozottan és ismételten tiltakozik az ellen, hogy argumentációjával a szabadság gondolhatóságán egy nyommal is túl akarna, vagy lehetne lépni. Az idézett meghatározás positiv és minden megszorítás nélküli hangja, tehát, fölkelthető s föl is kelté a gyanút, a hely megjelölése nélkül idézett locus valódisága iránt s csakugyan, mindenki meggyőződhetik, hogy e definitio, idézett alakjában, a dr. Öreg Jánosé (vagy tévútra vezet(jeé), de nem a Kanté. A Kant összes műveinek Hartens: ein-féle kiadása III. kötetében, a 316—323 lapokon olvassuk, ugyanis: „Der Antinomie der reinen Vernunft dritter Wiederstreit der transcendentalen Ideen“ alatt a második fajta causalitas *Thesis*nek Bizonyítása végtételekén a következő sorokat: „Diesemnach muss eine Causalität angenommen werden, durch welche etwas geschieht, ohne dass die Ursache davon noch weiter durch eine vorhergehende Ursache nach nothwendigen Gesetzen bestimmt sei, d. i. eine absolute Spontaneität der Ursachen, eine Reihe von Erscheinungen, die nach Naturgesetzen läuft, von selbst anzu-

ván bizonyos az is, hogy az emberben a fejlődés s főként az önfejlés folyamatának kezdetén túl megindulhat, s a tapasztalati példák tanúsága szerint meg is indul, az a processus, a melynek az az eredménye, hogy az önző, érzéki ösztönök nyers kényszerét megakasztja, fölfüggeszti, leküzdö, s elhatározásai indító okaiként az egyéni és földi lét érdek-képzetei helyett az okosság eszmevilágának egyes, avagy összes eszméit állíthatja személyi méltósága körében hatókul, a categoricus imperativus föltétlenül erejével, oly erővel, hogy az önzés élvágynak állandó leküzdésére s megtagadására, az altruismus következetesen végrehajtott cselekedeteire, sőt magának a létnek megtagadására s ennyiben: a természet kényszerűségének is az áttörésére teheti alkalmassá, küzdheti fokonként föl magát.

S vajon, a midőn akaratunk elhatározását bármikor fölfüggeszthetjük, képzeink közül, a természet általános lehetőségeinek korlátai között, bármelyiket indító okká tehetjük s e képzeink között szerepelvén az érzéki, önző, gonosz vágyak képzei mellett, önmunkánk árán is szerzett fejlettségünk mértéke szerint: az erkölcsi eszmék megvalósításának, a személyi méltóság érvényesítésének, az önuralom, lemondás és önfeláldozás végrehajtásának képzei is s mindezek között a választás csak és egyedül tőlünk függ; s a midőn e választásra való alkalmas voltunkat, a minden pillanatban meg-

fangen, mithin transcendentale Freiheit, ohne welche selbst im Laufe der Natur, die Reihenfolge der Erscheinungen auf der Seite der Ursachen niemals vollständig ist.“ Olvassuk tovább az Antithesis czáfoló Bizonyítása rendjén: „Setzet: es gebe eine Freiheit im transcendentalen Verstande, als eine besondere art von Causalität, nach welcher die Begebenheiten der Welt erfolgen könnten, nämlich ein Vermögen, einen Zustand, mithin auch eine Reihe der Folgen desselben schlechthin anzufangen, so wird nicht allein eine Reihe“ — etc. Az egyedül igaz pozitív tudomány férfiai így bánnak el Kanttal és az igazsággal s egy Thesis (a szabadságak lennie kell) és Antichesis (a szabadság nem létezhet) állító és tagadó bizonyításából összeszedett szavaiból alakították meg Kantnak tulajdonított mondatukat, még, pedig, kezdve az antithesis bizonyításának kiragadt szavain s végezve a thesis bizonyításának önkényesen idomított és megsabdalt mondatrészen — a mint az eredeti idszetek dült betűs szavai bizonyítják. Emmit az igazmondás szempontjából Hogy, aztán, a Kant „czáfolt“ tanainak értelmét azok mennyire foghatják föl, a kik a jelzett adat tanúsága szerinti módon és mértékben ismerik Kant műveit, azt könnyen beláthatja mindenki, de különösen jellemző ez az eljárás épen az empiristákra nézve, a kiket elméletöknek föltétlenül a való tényekhez kellene kötnie.

újuló kísértésekkel szemben is, nem csak néha és a véletlenség szerint érvényesülhetővé, hanem állandó irányzatává, jellemmé is, szilárdíthatjuk és pedig nem annyira a mások, hanem sokkal inkább (s annál értékesebben) a magunk nevelése útján: nem méltán és a valóságnak megfelelőbben nevezhetjük-e a választás szabadságára alkalmassá fejleszthető akaratot szabadnak, a természet kényszerűen ható és egyetlen kivételt sem engedő erőinek törvényeivel szemben, mint kötöttnek és pedig párhuzamba téve, mint ők teszik, a külső természetnek a magok külső okaiból megmásíthatatlan következetességgel folyó eseményei kötöttségével?

De szerzőnk belekapaszkodva az akarát jelzőjeként használt szabad szónak valaha és bizonyos philosophusoktól tulajdonított értelmébe, a midőn következtéseit a következtelenség árán is igénybe veszi, magától a szótól megriad, irtózik, mint ördög a tömjéntől s olyan ismeret-elméletet vall, a melylyel ezt a szót kitorülhesse az emberiség szótárából s rálátja ellenfeleire, hogy az ok nélkül szűkölködő cselekvés elméletét hirdetik. Már pedig, talán, épen csak az egy magyar ész és legvalódibb nyilatkozata: az egy magyar nyelv az, a mely az embernek lényeges ismertető jellemvonását az okosságban, az ok föltétlen érvényesítésének névszarmazékában jelöli és állapítja meg az *o'*-os lény nevében s ennek a magát ily jellemzetes és a lényeknek valóban megfelelő módon jellemző magyarnak importálják némelyek azt az idegen konyhán főtt kotyvasztékot s kívánják tőle, hogy egészséges izlését és természetét alkalmazza, nevelje hozzá.

Ők, valóban, a mennyire csak telik tőlük, el is követnek minden lehetőt e nyakatekert céljuk érdekében s fájdalom, nem mondhatjuk, hogy egészen sikertelenül. Az ember s így a magyar ember is, a maga természeti, érzéki, fejletlen szülöttségéből, nagy, nehéz, verejtékes munka, küzdelem árán, sok tévedés, botlás, sőt bűn útvesztőin át, látva, nézve, megfigyelve és megfontolva, gyötrődve, szenvedve és bánkódva: valódi öntudatra, személyi méltóságérzetre, bünbánatra, szabadságra, megigazulásra küzdheti föl, a szó igaz és teljes értelmében okos lénynek fejlesztheti magát. De, nem lehet tagadni, hogy ez a világ és élet lehető legnagyobb munkája, az ember legnehezebb s legtöbb, majdnem emberfeletti, erőfeszítést követelő földadata, a melynek kivívásában, akár csak Sisyphus, minden pillanatban ki vagyunk annak téve, hogy összes kiküzdött ered-

ményünket egyszerre és egészen elveszítsük. Ha, aztán, evel a tény-nyel szemben, az egyik elmélethirdető a lemondás, az önmegtágadás, az érzéki vágyak elhallgattatásának, az eudaimonismus megtágadásának s egyedül csak az okosság s csak az okosságért s csak az okosság eszközeivel való megvalósításának categoricus imperativusát, drakoi törvényét hirdeti és követeli egyetlen törvényként való elfogadását; a másik elmélet-hirdető, pedig, a jó neve alatt a kellemest, a jólesőt, a gyönyörűségest kínálgatja s az emberi élet egyetlen törekvési céljául azt állítja oda, hogy, a lét, a jólét fokozásával, a legnagyobb boldogságot igyekezzünk elérni — ugyan lehet-e józan, okos ember, a ki ne tudná, hogy e két kínálat közül melyiknek vásárlói fognak a komoly értelemben vett moral-statistika számára nagyobb numerusokat szolgáltatni? A felületes, egyéni, önző hajlamú embernek, aztán, mind hirdetheti a mi positivistánk következetlen következtetéseiben az erkölcsiség magasrendű követelményeit, a tudomány és nevelés bámulatos vívmányait, ő ragaszkodni fog az oly fényesen bebizonyított alapelvekhez, a rövidlátók számára hasonló rövidlátással oly kézzelfoghatóvá tett ismerettani tételekhez, az ember cselekedeteinek, mint mondatik, élettani alapon kikutatott indító-okaihoz, a melyek a hitet csak a miveletlenek számára való nevelési eszköznek, az ént, az akaratot s épen a szabadakaratot, a lelkiösmeretet pusztá flatus vocis találmányának tüntetik föl s ragaszkodni fog az oktalan, érzéki vágyainak lelketlenül vagy legalább is esztelenül hízegő elmélet-kinálta haszonhoz, gyönyörhöz, legnagyobb boldogsághoz.

Elején rámutatánk a mai egyéni és családi élet, a társadalmi áramlatok és állami vállalkozások, a közgazdasági helyzet és a nemzetközi viszonyok chaoticus forrongásaiban rejlő nyomoruságokra és bűnökre. E nyomoruságokért, bűnökért, az őt megillető mértékben, egyként sújtja a felelősség az egyént, a családat, a társadalmat és államot, de talán senkit és egyiket sem oly hatalmas és lesújtó mértékben, mint épen az elmélet embereit s ezek között is legkivált az emberi cselekvés alaptényezőjének: az akaratnak tudományos vizsgálataira, tana megállapítására hivatott és vállalkozó férfiakat. Egyszer az igazság mindenekfölött kötelező volta iránti elméleti és gyakorlati tartozás szentségénél fogva, melyet, a ki nem tisztel és szolgál ereje teljes hűségével, a szent lélek ellen vétkezik; aztán a mások

legdrágább vagyonának: az ismeret, a hit és meggyőződés megtámasztása, sértése és félelgesítése czímén s végül és harmadszor, az önként vállalt tiszt fenséges kötelességeinek nyilván vészt hozó módon való betöltéséért, megrontásaért.

Ez a philosophia, a mennyiben valótan tanokat hirdet, a mennyiben az egyénekre s így a társadalom és az állam életére is hat és a mennyiben fenséges tanítói tisztét visszájára fordítja, kora s a következő öltők szerencsétlenségeinek előidőzésében szintén bűntárs.

Jó szerencse, hogy van más philosophia is.

Szász Béla.

AZ ERDÉLYI ROMÁN NÉP VALLÁSI UNIÓJA ROMÁVAL.

(Első közlemény.)

Az erdélyi román nép vallási uniója Romával tényleg a 17-ik század utolsó tizedében létesült. Ezen mindenestre nagy fontosságú esemény történetét fogom előadni, kiterjeszkedvén a megelőző korszak egyházi állapotaira, méltatván egyuttal az unió kulturális eredményeit.

Magyar történetirók a tárgygyal alig foglalkoztak, pedig az nem csak fontos, de érdekes is. A román nép mai eszmevilágát s miveltégi állapotait az unió eseményeivel tudjuk megmagyarázni. Sok történelmi ténynek ide nyulnak fel szálai s ha nem ismerjük az indító okot, az egyes események eredményeire nézve sem tudjuk magunkat helyesen tájékozni.

I. Unió előtti állapotok.

Hogy a román nép mikor és kitől vette fel a keresztény vallást, megállapítani egyáltalában nem lehet. Vajjon volt ő pogány állapotban¹⁾ is, vagy talán mindjárt megalakulásakor vallotta már nép a keresztény vallás hitelveit? oly kérdések, a melyekre biztosan nem felelhetünk. Tény az, hogy a román nép igen korán vette fel a keresztény vallást s egyházi tekintetben a keletet uralgó keresztény népek befolyása alatt állott.

Román és más nyelvű történetirók egyhangulag vallják, hogy Tráján császár dácziai legióiban már sok keresztény volt. Azok tehát, a kik a román népet dácziai eredetűnek mondják, hiszik és vallják, hogy a román nép a keresztény vallást a dácziai legióktól örökség gyanánt vette át, a mi, ha ezen eredetűséget el is fogadjuk, nagyon kétséges, mert ezen legiók tudvalevőleg a világ minden részeiből valók voltak, akkor pedig (102 Kr. u.) a keresztény vallás a világ minden részében még nem terjedt volt el legalább annyira, hogy

¹⁾ Xenopol A. D. Istoria românilor I. köt. 415 lapon a román nép pogányosságát határozottan állítja.

elmondhassuk a „sok“ keresztény létezését ezen legiók között. Ebbeli kétségét maga Cipariu is kifejezi.¹⁾

A dáciai eredetűséget vallók szerint tehát, a románok a keresztény vallást Itáliából hozták magukkal, mert Tráján legióiban tizenegyezer keresztény volt.²⁾ S ugyanezek szerint a dáciai románok között a keresztény vallást Teofil és Nicetas püspökök terjesztették tovább, kiknek számára a milkovi püspökséget alapítják. Megtudjuk azt is, e szerzők után, hogy a keresztény ifjuság magasabb kiképzetése szempontjából Konstantinápolyban alapított iskolában dákó-román ifjak is tanultak, minő volt Unilas, kit arany száju Szent János azután a góthok közé küldött püspöknek; az ily módon kiképzett ifjakat a konstantinápolyi pátriárcha mindannyiszor visszaküldte hazájukba, hogy ott a keresztény hitnek igaz apostolai legyenek.

Ez azonban mind csak feltevés, mert sem Unilas dákó-román-ságára, sem a dákó-román ifjak konstantinápolyi neveltetésére nézve történelmi adatokat felsorolni nem lehet.

Annál homályosabb a kérdés azok előtt, kik a román nép eredetét a Balkán félszigetre teszik, mert ezek a román népet érdeklőleg a kezdő századokból sem a pogányságot, sem a kereszténységet illetőleg adatokat felmutatni nem képesek.³⁾

Annai bizonyosnak látszik, hogy a román nép, mint ilyen már megalakulása korszakában keresztény volt, hogy a keresztény vallást mindenesetre a görög néptől vette át, mint a mely nép már az apostolok idejében keresztény volt s keletet szellemi fölényénél fogva uralta.

A román történészek s különösen Maior Péter⁴⁾ azt állítja, hogy a román nép mindig a „görög valláson“ volt s hogy mindig a „görög keleti egyházhoz“ tartozott. Mindazok, a kik nem uni-

1) *Inceputul creștinării* I. 1.

2) *Maior Péter*: *Istoria besericei românilor*, Buda 1813. lap 3–3. *Ságuna András*: *Gesichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oesterreich*. N.-Szeben, 1862. I. 1–4. *Dr. Ardelean János*: *Istoria Dic. rom. greco-catolice a Oradei-mari*. I. k. I. 17–18.

3) *Sulzer Fr. József*: *Geschichte des transalpinischen Daciens*. Bécs 1781. II. kötet 269 s. következő lapjain.

4) L. fennebb idézett művének 23 lapját. Más nyelvű történészek is vallják ezt, így Del C'iaro *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Udine 1718. I. 82.) című művében írja: „I valachi professano la legge greca.“

áltak, szeretik hirdetni, hogy ők az „ősök vallását“ tartották meg, a mely nem más, mint a görög; nevezik magukat orthodoxoknak, mint a kik az apostoli tradíciókhoz hívek maradtak. A heves harcban, mely a két felekezet között támadott, s mely élőt teljesen a mai napig sem tudta elveszteni, nagy szerepet játszik a „görög vallás,“ melyet a keleten lakó népek állítólag közvetlen az apostoloktól vettek át.

Szükséges lesz e tárgyat egy kissé megvilágítani.

Photiusig (K. u. 879. évben), az első szakadásig, egyetlen keresztény egyház létezett, mely magát katholikusnak és apostolinak nevezte. Ide tartozónak vallotta magát a konstantinápolyi pátriárchátus is, a mint ez kitűnik a niceai¹⁾, antiochiai, konstantinápolyi és alexandriai hitvallásokból is.

A keleten lévő keresztény egyházak tehát, daczára annak, hogy szertartásaikban leginkább a görög nyelvet használták, vallásukat soha sem nevezték el görögnek, sem keletinek. A konstantinápolyi pátriárchátus s a birodalom, melynek e város székhelye volt, magát rómainak nevezte, a mi kitetszik onnan is, hogy Byzantium második Romának neveztetett.)

A keresztény egyházban, a keleti és nyugati egyházközségek között, szertartásbeli különbségek léteztek már a kezdő századoktól fogva és ezen különbségek egyes nemzetek és nyelvek szerint²⁾ csoportosultak; jelesen volt latin, örmény, görög, ethiopiai, stb. jellegű, szertartásu egyház, de latin, görög vagy örmény vallásról egyáltalán szó nem lehetett.³⁾

Ezen különbségek a keleti és nyugati egyházak között gyakran surlódásokat és kemény harcokat idéztek elő, de ezeknek daczára a konstantinápolyi pátriárcha soha sem tért el az apostoli és katholikus elnevezéstől; annál kevésbé nevezte magát görög, vagy keleti vallásúnak. Sőt legtöbb baj épen onnan keletkezett, hogy a keleti egyház egyes, a nyugati egyházétól eltérő, szokását apostoli tradíciónak állította; ez adott alkalmat ama nézeteltérésre is, mely a husvétii ünnepek mikor leendő tartása körül nyilvánult, s mely voltaképen a nyugati és keleti egyházak között az első villongást támasztotta már a II-ik száz közepe táján.

¹⁾ Eusebius X. k. VI. fej „... Catholica et apostolica ecclesia.“

²⁾ Auctor-s hist. eccl. 3.7 lap.

³⁾ Cipariu idézett művében 1—2 l.

Keleten ugyanis a husvétot a zsidókkal egy napon ünnepelték meg a keresztények, míg nyugaton e tekintetben más szokás divatozott. Pius pápa K. u. 148-ik évben azon rendelkezést tette, hogy a husvétii ünnep vasárnap tartassék. Az ebből keletkezett villongások csak K. u. 325-ik évben simultak el, midőn a niczeai konzilium e tárgyban akként végzett, hogy a husvét mindig vasárnap tartassék, a nyugati egyház szokása szerint „per totum orbem christianum.“

De nem csak az ünnepek mikor való tartásában mutatkozott különbség, hanem egyes hitelvekre nézve is eltért a nyugati egyháztól a keleti; a képek tiszteletére, a Szent Lélek eredetére, a purgatoriumra, a keresztségre, stb. egyes szent cselekményekre, mint például a bőjtre vonatkozólag; a harangozásra (keleten megmaradván az érez- és fatóka) és más szokásokra nézve a keleti egyházban már kezdettől fogva különböző vélemények merültek fel, melyek a különben katolikus és apostoli egyházban kisebb-nagyobb bajt okoztak, kisebb-nagyobb harcot idéztek elő, míg Photius konstantinápolyi pátriárcha (879-ben) a konstantinápolyi zsinaton, az első forma szerinti szakadást előidézte, az utolsót Cerulárius, ugyancsak konstantinápolyi pátriárcha, támasztván az által, hogy a Photius által, a nyugati egyház ellen emelt vádak, (a kovásztalan kenyérré, papok nőtlenségére, szombati bőjtre nézve, stb.) megújította, minek következtében IX. Leo pápa követei 1054. július 16-án a Cerulariust és követőit kiátkozó bullát Sofia templomának oltárára letette.

Igy a konstantinápolyi pátriárcha és a római pápa között a szakadás, mely már a kezdő századoktól fogva kisebb-nagyobb hiteli és szertartásbeli különbségekkel indult meg, véglegesen megtörtént.

Daczára ezen szakadásnak, az ohridai s illetőleg a konstantinápolyi pátriárcha az általa képviselt vallást soha sem nevezte görögnek, vagy keletinek, hanem apostolinak és katolikusnak, megtartván a szakadás előtti konziliumoknak a hitvallásra vonatkozó megállapodásait. ¹⁾

A keleti és nyugati egyházak között keletkezett különbségeket különben természetes okokra lehet visszavezetni.

Már az apostolok alapítottak püspökségeket, melyek között főranguk voltak a római, jeruzsálemi, anthiochiai és az ale-

¹⁾ A gör. kel. szertartású erdélyi püspökök felszenteltetésük alkalmával elmondott hitvallásukban is apostoli és katolikus vallást emlegetnek. Popea idézett műve 8 lapján.

xándriai. A bizánczi egyház, mely András apostol által volt megalapítva, kezdetben csak egyszerű püspökkel bírt, s ez az András apostol által oda rendelt Stakistus püspök vala. A nicezei konzilium e tárgyban aként határozott, hogy a régi szokás megtartassék (ut mos antiquus observetur) s ehez képest az alexándriai püspöknek főhatósága az Egyptomban levő ekklesiák felett megtartassék, az antiochiai s más hasonló tekintélyű püspökök kiváltsága is fennhagyott.

Kezdetben láthatólag a bizánczi, illetőleg a konstantinápolyi püspök nem volt nagy hatalmú; a pátriárai czimre, a nagyobb hatalomra és tekintélyre csak később tehetett szert, midőn Konstantinápoly a római császárok székhelye lett. Az ötödik százban rangra nézve már a második; a hatodik százban János püspök, oecumenicus, universalis pátriárcha czimet veszi fel, miért Nagy Gergely pápa haragját vonja magára. Ezen időtől fogva nemesak a római pápától való függetlenségét vitatta, hanem még az antiochiai és alexándriai püspökökön is akart uralkodni, mely körülmény természetesen surlódásokra adott alkalmat. A konstantinápolyi pátriárcha támaszkodván a nicezei konzilium határozmányaira, a krisztusi helytartó kérdésében, a pápa kiváltságait nem ismerte el, s vitatta, hogy a pátriárhák egyenrangúak a rómaival, apostoli tradíciók szerint egyenlők, önállók és egymástól teljesen függetlenek.

E kérdésben különben a görög nép politikai törekvéseit látjuk szerepelni. Cerularius konstantinápolyi pátriárcha kifejezést adott ezen törekvéseknek, midőn a pápa követeit azon megjegyzéssel utasította el magától, hogy a rómaiak nem taníthatják a görögöket, miután maguk szorulnak először tanításra.

A görög szellem nem akart meghódolni a római előtt s ha politikailag a görög nép a kereszténység kezdő századaiban a rómaiak hatósága alatt állott, egyházi tekintetben ezt a függőséget meg akarta törni; független, önálló egyházat akart létesíteni, mely célját sok küzdelem és surlódás után el is érte.

A konstantinápolyi pátriárhák túlhatalomra, tekintélyre és befolyásra, valamint a többi keleti egyházak leigázására való törekvése, a keleti pátriárháknál visszahatást idézett elő; ennek lehet tulajdonítani a konstantinápolyi pátriárhátus elszigeteltségét és azt, hogy a keleti pátriárhák a római pápa köré csoportosultak. A görög túrmetlenség és kizárólagosság, dolyf és elbizakodás, a görög nyelv-

nek előtérbe tolása, egyes népeket, mint voltak az örmények, az oroszok is, elrémített magától; azok azonban, a melyek nem voltak elég erősek szembe szállani a görög hatalommal, megadták magukat, vagy küzdelmet indítottak az ellen, mely tart a mai napig, mint látjuk ezt a mácedoni románoknál, albánoknál és más népeknél. A konstantinápolyi pátriárcha, daczára annak, hogy a mai Románia egyháza független és önálló, még most is beleavatkozik ügyeibe, hatalmat akarván felette gyakorolni, a mely cselekmények mindannyiszor a román zsínat roszalásával és tiltakozásával találkoztak.¹⁾ A konstantinápolyi pátriárchátság egészen a görög nép hatalmi köréhez tartozott, mely előhaladott kulturájánál fogva igyekezett a keleti keresztény népeket saját érdekének körébe bevonni.

És itt lehetetlen meg nem jegyezni egyet, azt t. i. hogy míg a nyugati egyházban az egyes népek szabadon fejleszthették szabadságukat, nyelvüket, kulturájukat, addig a keleti egyházban a görög elem az egyes népekre görög papokat küldött s igyekezett azokat az elgörögösítés útján politikai tekintetben is leigázni.

A míg tehát a latin egyházban a latin kultúra a népek individuális tehetségeinek fejlesztésére kitünő hatással volt, addig a keleti egyházban a görög kultúra, azért, mert csak saját létjogosultságát ismerte el és maga mellett semmiféle másnemű törekvést meg nem tűnt, a népek szellemi ébredését késleltette. Élénk példa erre az a körülmény is, hogy míg nyugaton a franczia, olasz és spanyol a latin egyházban a kultúra magas fokára emelkedett, addig keleten a román faj, habár más okoknál fogva is, a kulturában egészen hátra maradt.

Épen ezen mindent elgörögösíteni akaró törekvés szülte a keleti egyházban a görög vallás-féle elnevezést, melyben a román történetírók annyira szerelmesek, gondolván, hogy általa valami ősi dolgot, vagy orthodoxiát fejeznek ki.

Nem csak a görög, tehát a konstantinápolyi, hanem a jeruzsálemi, ántiochiai s más keleti püspökségek alá tartozó egyházakban is a távolságnál, helyi körülményeknél, apostoli hagyományoknál s más okoknál fogva támadtak különbségek egyes egyházi kérdések-

¹⁾ Biserică și scoală. VII. évf. 1—5. sz. Responsul la epistola patriarhului Constantinoplei, Melhisedek püspök fejtegetései.

ben, de azért csak a görög szellem igyekezett önuralomra, csak a görög nép törekedett hatalmi tulsúlyra, melynek elérése neki keleten műveltségénél fogva sikerült is.

A román nép a Balkánban kézügyben volt, könnyen kerülhetett egyházilag a görögök hatalma alá.

Azonban tévednek azon román történetírók, a kik azt állítják, hogy a román nép már kezdettől fogva a konstantinápolyi, tehát a keleti görög egyház főhatósága alatt állott. Ennek ellene mond a történelem. Történelmi hiteles adatok tanuskodnak arról, hogy a román nép egyházi tekintetben többször tartozott Romához s többször történt eredményes kísérlet a tekintetben, hogy e nép a latin egyházba beolvasztassék.

Illyricum, a Balkán nagy része, Dáciaival egyetemben egyházi tekintetben kezdettől fogva Roma főhatósága alá tartozott; a konstantinápolyi pátriárcha valahányszor Illyricum egyházi ügyeibe beleelegyedett, a római pápa mindannyiszor tiltakozott ellene. A római pápa ezen főhatóságát a thessaloniai apostoli helytartók útján gyakorolta majdnem a IX-ik századig. Ez történelmi tény.¹⁾ Damas római pápa 384 körül Illyricum apostoli helytartójává Ascalit nevezi ki, a ki aztán ezen hatalmánál fogva püspököket küld. Anasztázius pápa thessaloniai helytartójának bizonyos pátriárchai jogokat ad, megengedvén neki a biráskodást is Illyricum egyházi ügyeiben. Innocentius pápa 402-ben megerősíti a thessaloniai helytartó addig birt összes kiváltságait.

Egyes illyricumi apostoli helytartó, mint volt Perigenes is, megtagadja a római pápának tartozó engedelmességet s önként a konstantinápolyi pátriárcha főhatósága alá adja magát; IV. Felix pápa kiátkozza Acatius konstantinápolyi pátriárchát azért, mert keleti Illyricum ügyeibe beavatkozott. Az 531-ben II. Bonifác pápa alatt megtartott szinodus határozásaiából pedig tisztán kitünik, hogy Dácia a római pápa alatt állott.

Justinian császár szülő helyét (Justiniana Prima, majd Ohrida) emelni akarván az ottani püspökséget érsekségi méltóságra emelte és kivonta a thessaloniai apostoli helytartó hatósága alól. E miatt Agape

¹⁾ Az ezekre vonatkozó adatokat lásd Dr. Ardelean J. Istoria diet. rom. gr. cath. a Oradei mari. 25 s köv. lapjain s illetőleg Dr. Hergenröther I. fej. 47. 58, 59. 134. 149. 159. lapjain, valamint Roskovány (De pontif Romano) 122. 128. 214. 219. lapjain.

pápa és Justinian között surlódások keletkeztek. Hogy a kellemetlenségek végett érjenek, a pápa beleegyezett abba, hogy két apostoli hatóság legyen: a thessaloniai és a Justinian által alapított, így Illyricum ketté osztatott. 535-ben Dacia, Moesia, Macedonia, Dardania stb. a Justiniana Prima egyházi főhatósága alá került, azonban ezen érseki szék függősége Romától minden időben nyilván való volt. Történt azonban nem egyszer (714—741 K. u.) hogy mindezen helyek Róma főhatósága alól kivonattak és a konstantinápolyi pátriárcha alá kerültek s volt idő, midőn ezen helyek közül egyik-másik, majd a római pápa, majd a konstantinápolyi pátriárcha főhatóságát ismerték el, a nélkül, hogy ez által vallásukon, szertartásaikon változtatnak volna, ezt tehát nem hitelvi szempontból cselekedték, hanem azért, mert a konstantinápolyi pátriárcha minden időben résen állott, hogy rátegye kezét az egyházakra s ez által hatalmát növelje.

A román nép ezekből kitetszőleg, akár a dáciai, akár a balkáni, illyricumi eredetűséget fogadjuk el, hol a konstantinápolyi, hol pedig a római pápa egyházi hatósága alatt állott.

De bárhová tartozott is, görög vallásának magát soha sem állította. Sőt a konstantinápolyi pátriarchátus alá kerülve, mindannyiszor szívesen tekintett Róma felé és mindannyiszor, valahányszor tehette, megragadta az alkalmat, hogy Rómával egyesüljön, a mint látjuk ezt a bolgárokkal való közösségük alkalmával, Mihály bolgár király és Miklós pápa idejében.

A 867-dik év végzetes volt a román népre nézve. Ezen évben Photius az összes keleti püspököket zsinatra hívta össze Konstantinápolyba.¹⁾ A bolgárok és a dáciai részek lakossága ezen zsinaton kivonattak a római pápa hatósága alól és a konstantinápolyi pátriarchátus alá helyeztettek. Ugyanekkor hitelvi különbségek merültek fel, a melyek a megállapított hitvallásban kifejezést nyertek. E volt az első kenyértörés kelet és nyugot között.

És ezt végzetesnek mondtam a román népre azért, mert ekkor szláv s illetőleg görög befolyás alá került a nép. A román nép nem volt rokon sem göröggel, sem szlávval. Különbözött ezektől teste lelke, gondolkodása, hajlama; rokonsága inkább nyugot felé vonzotta. Román írók elkeseredve beszélnek a végzetes évről. A görög és

¹⁾ Veteres Hist. Eccl. 507, 508. lapokat.

szláv nehéz jármát veszi fel ekkor a nép; elveszik nyelvét, megtámadják faji jellegét s megtiltják neki a gondolkodást. Sötétség támad körülötte, butasággal találkozik lépten-nyomon s így maga is elbútol.

Daczára annak, hogy a keleti egyház a fenn megemlített zsinaton rátette kezét a román népre, Romával ez az összeköttetés teljesen még sem szakította meg, sőt többször látjuk e népet egyházzilag Róma alatt állani.

Igy III. Innocentius pápa levelezése ismeretes Joanitiuval, a bolgárok és románok urával, László bolgár-román metropolitával, Belota bolgár-herceggel, mely azt bizonyítja, hogy a bolgár-románok és a nyugati egyház között tárgyalások folytak az egyesülésre nézve, amelyek 1199-től 1207-ig tartottak.¹⁾ III. Honorius pápa 1224-ik évben hírül adja, hogy Erdélyt a római egyház hatósága alá vette²⁾ s számára esperest nevezett ki. Ezen időtől fogva a pápák részéről sok okmány maradt fenn a pápai hatalmat illetőleg a román nép által lakott helyekről. Mindezen levelezések, okmányok, Hurmuzachi és Theiner már érintett munkáiban feltalálhatók.

Joanitiu, bolgár-román fejedelem, III. Innocentius pápához 1204-ben intézett levelében azt írja, hogy kutatván bizonyítékok után, rájött arra, miszerint a megboldogult bolgár-román fejedelmek is, mint Simon, Péter és Sámuel, a római szentszéktől nyerték fényüket, koronájukat annak áldása mellett, így ő is kéri ezen áldást s kéri egyuttal a pápát arra is, hogy a tirnovai metropolitát pátriárchai rangra emelje, rendelkezvén különben, hogy birodalmában minden egyház a latin egyház szokásaihoz és törvényeihez ragaszkodjék, úgy a mint ez a megelőző bolgár-román fejedelmek alatt is történt.

A pápa ezen kérelmet teljesítette is. 1204-ben Leo kardinális Tirnovoba küldi oly czélből, hogy a királyt koronázza meg; a tirnovói metropolitának, az egész birodalomra kiterjedő hatáskörrel, primási méltóságot és hatalmat ad és erről a bulgáriai metropolitákat értesíti is. A bolgárok és blachok primása leteszi az esküt és megesküszik arra, hogy a római egyházhoz állandó hűséggel fog viselkedni; hogy ezen hűségben a felesketendő püspököket is megtartja.

¹⁾ *Hurmuzachi Eudoxius*: Documinte I. kötet lap: 1—55.

²⁾ *Hurmuzachi*: Documinte 88, 89 lap. Theiner, *Mon. hist. Hung.* I. köt. 51. lap.

Magyarország és Szerbia metropolitáit a pápa a bolgárok és blachok ezen áttérésről tudositja.¹⁾

A görögök nem nézték jó szemmel a szomszéd népek ezen összeköttetését Rómával. Igy látjuk, hogy a Rómába siető tirnovai metropolitát, Lászlót, a görögök Durázso városában feltartoztatják és visszatérésre kényszerítik;²⁾ a görög befolyás a Rómába igyekvő bolgár-román követeket még Magyarország határáról is viszszautasítja, miért a pápa Imre magyar királyt megdorgálja.³⁾

Mindannyiszor sikerült a görögöknek visszahodítani a románokat, habár ez egészen nekik nem sikerült, mert mindannyiszor maradtak román egyházak, a melyek Rómához való hűségükben meg nem tántorítottak.

A római pápának nem egy levele tanuskodik arról, hogy Magyarországon a román nép a nagy uniót megelőzőleg is a római katolikus egyház kötelékében állott. Igy 1328-ban XXII. János pápa arra figyelmezteti a magyarországi főpapokat, hogy a dézmák behajtásánál bizonyos szelidséggel járjanak el, nehogy a katolikus egyház kebelébe lépett románok azon egyháztól elidegenedjenek.⁴⁾ VI. Kelemen arról értesíti 1345-ben Lajos magyar királyt, hogy Magyarország, Erdély, Havasalföld és Sirmium románjai közül igen sokan léptek be a római katolikus egyház kötelékébe és sokan ohajtanak áttérni, mi czélból Basaraba Sándornak és más tekintélyes román férfiaknak leveleket irt és az áttérésre őket buzdította.⁵⁾

A milkovi püspökség, mely egy időben a tatárok által feldulatott s melybe XXII. János pápa 1332-ben Vitus nevű minoritát ültetett be püspöknek, remélvén, hogy ez által a milkovi püspökség régi fényét viszsza nyeri; az árgesi katolikus püspöki egyház létezése, a Nagyvárad környéki román katolikus egyházak, mind azt tanusítják, hogy a román népnél ugy benn, mint künn a katholicizmus a 17-ik századig folyamán állandóan fennállott.

Nem mellőzhetjük hallgatással azt sem, hogy a florenti zsinaton 1439-ben Gergely Moldova metropolitája Rómával az uniót aláírta,

¹⁾ Mindezen pápai leveleket lásd *Humuzachi E: Documinte*. 26—34.

²⁾ *Humuzachi: Documinte* 27 l.

³⁾ " I. k. l. 40.

⁴⁾ " I. k. lap 609.

⁵⁾ " I. k. lap 697.

IV. Jenő pápa 1447-ben a moldovaiak segélyét kéri a szakadárok ellen; hasonlóan a 16-ik században a két fejedelemség népének tekintélyes része a katolikus egyház kötelékében volt.

A történelem ezen adataival kézzelfoghatólag bebizonyítottuk, hogy a különböző országokban lakó román nép vallása nem volt kizárólag és mindig az ugynevezett görög vallás; a román egyházak nem állottak mindig a konstantinápolyi s illetőleg az ohridai pátriárcha főhatósága alatt, hanem ellenkezőleg Róma egyházi főhatóságát nem egyszer ismerték el, nem egyszer éltek a latin szertartás törvényeivel és szokásaival, az összeköttetést pedig Romával állandóan, minden időben kisebb-nagyobb mértékben fenntartották; azt pedig, hogy a román népet mégis legfőképen a görög és szláv népekkel látjuk összeköttetésben a konstantinápolyi pátriárcha alatt, ezen népek zsarnoki fellépésének tulajdonítjuk, nem pedig a görög valláshoz, s a konstantinápolyi pátriárához való tántorithatatlan ragaszkodásnak.

A 17-ik századig a román népnek ilyen összzeköttetése volt a nyugati és a keleti egyházzal.

II. A gör. keleti vallás és püspökség Erdélyben.

Ismerkedjünk meg a tárgyban mindenek előtt a görög keleti szertartásuak felfogásával.

A görög keleti szertartásu egyházi írók a legbizonytalanabb időkre vezetik vissza a gyulafehérvári gör. keleti metropolia keletkezését. Azt vitatják, hogy ezen metropolia, K. u. már a III-ik, IV-ik században létezett s azóta mindig a gör. keleti szertartásu egyházhoz tartozván, az ohridai s illetőleg a konstantinápolyi pátriárcha alatt állott, különben saját autonomiájával birt, nemzeti román metropolia volt s mint ilyennek hatásköre kiterjedt Erdélyre és Magyarországra, mely hatáskörben a korona és törvényhozás által is meg volt erősítve.¹⁾ Ezen felfogásban a román egyházi írók anynyira beleölték magukat, hogy attól őket eltántoritani a történeti adatok felsorolásával sem lehet.

Ezen felfogás szerint első püspök a gyulafehérvári metropolian

¹⁾ *Popea Miklós*: Vechia metropolia ortodosă rumână a Transilvaniei 3 — 34 lap *Síguna*: Geschichte der griechisch-orient. Kirche in Oestereich. 8 és köv. lapjain.

I. Teofil volt. Hogy mely időtől meddig főpásztorkodott e férfi Dáciaiban, a román írók megmondani nem tudják, úgy hiszik azonban, hogy a III-ik század végéig, vagy a IV-ik század kezdeteig. Ezen Teofil dáciai főpásztorságáról emléket nyújt nekünk a niczeai zsinat, melyen magát így irta alá: „Teofil, Góthország metropoliájának püspöke.“¹⁾

Második püspök volna e széken Ulfilás, a kiről Popea román egyházi író meg van győződve, hogy román püspök volt, a kiről fel van jegyezve,²⁾ hogy mint pap Teofil püspök mellett már a niczeai zsinaton is résztvett. Ulfilás némelyek szerint 345-ben, némelyek szerint 348-ban szenteltetett fel pappá.

Ulfilás után Sevinas következett, majd Unilas, kiről Szent Crisostom úgy emlékezik meg, hogy nem rég szentelte föl püspökké s küldte Góthországba a góth király óhajására.

Ezen püspökkel azonban a román gör. keleti írók már elvesztik a fonalat és 404-től 948-ig már egyetlen püspököt sem tudnak megnevezni az erdélyi gör. keleti metropolián. Az V-ik oec. zsinat (451) alkalmából Teodoretus felemlíti, hogy azon mindkét Dácia püspöke jelen volt.

948-ban említés tétetik Jeroteus püspökről, a ki után szintén beáll a sötétség, mely tart 1348-ig s csak ezen idő után találkozzunk gyakrabban már püspökökkel, román egyházi írók szerint pedig a következő sorrenddel:

Jeroteus után tehát 6-ik püspök volna I. János (mh. 1365); 7. I. Nicefor (mh. 1376); 8. Teofán (1376—1391); 9. II. Nicefor (1402-ig); 10. Dionisius (1404—1414); 11. I. Miklós (1426-ig); 12. Arsenius (1428-ig); 13. Eutemius (1448-ig); 14. Vasiljusz (1458-ig); 15. II. Miklós (1459—1470); 16. Teodosius (1470—1478); 17. II. János (1478—1506, ezen püspökről tétetik említés Mátyás király diplomájában, melyben Joanitziunak mondatik; 18. Teoktikt (1519-ig); 19. Gerasim (1529-ig); 20. I. Jorest (1531—1537); 21. I. Varlaam (mh. 1537); 22. II. Teofil (1538—1553); 23. I. István (1553—1560); 24. Tordási Pál (1569-ig); 25. I. Genadius, (1580—1585); 26. III. János (1602-ig), állítólag ezen püspök alatt építették fel a gyalafehérvári káthedralis templomot; 27. Demeter (1599 körül); 28. I.

¹⁾ Lásd Popea idézett munkájának 65 és köv. lapjait.

²⁾ Conradus Janingus 5. k. 185. l

József (mh. 1618); 29. I. Száva (1618—1625); 90. Dositeiu (1627 körül); 31. II. Genadiu (1628—1640); 32. II. Jorest (1640—1643); 33. II. István Simeon (1643—1651); 34. II. Dániel (1651—1656); 35. II. Száva (1656—1680); 36. II. József (1682-ig); 37. Joasaf (1682-től); 38. III. Száva (1687-ig); 39. II. Varlaam (1687—1690-ig); 40. III. Teofil (1692-től 1697-ig), ezen püspök kezdette meg a római katolikusokkal való egyesülési tárgyalásokat; ez alatt a gyulafehérvári görög metropolia tehát görög katolikussá lesz s ezen időtől fogva görög katolikus püspökök következtek a gyulafehérvári román metropolitai széken.

Az évszámok hiányossága a mellett bizonyít, hogy a román egyházi írók még 1348-tól sem tudják kimutatni azokat, a kik püspökök voltak az állítólagos gyulafehérvári metropolian; annál kevésbbé tudják kimutatni azt, hogy azok valóban mind Gyula-Fehérvárt laktak; különösen az erdélyi nemzeti fejedelmekig, egyes jegyzetekre alapítják ezen, vagy azon püspök létezését, de hogy azok valóban Gyula-Fehérvárt székelték volna és hogy azok mind görög keleti szertartásu román püspökök lettek volna, azt kimutatni egyáltalában nem tudják.

A görög keleti egyházi írók úgy vélik, hogy a gyulafehérvári metropolita alantas püspökök nélkül nem létezhetett; így mindazon helyekből, melyekről itt-ott fel van jegyezve, hogy püspökök laktak valaha, püspökségeket csinálnak, a melyeket mind össze aztán a gyulafehérvári metropolita alá helyezik.

Léteztek tehát e szerint a következő alantas püspökségek:

- 1) a belényesi román püspökség Magyarországon;
- 2) a bisztrai román püspökség, Erdélyben; a munkácsi püspök 1651-ki iratában Sávát bisztrai püspöknek czimzi;
- 3) a kunsági román püspökség, Magyarországon, melynek létezését IX. Gergely pápának 1234-ben Béla királyhoz intézett levelével bizonyítják, melyben említés tétetik arról, miszerint a kumaniai románok a szentségeket nem a latin, hanem valami hamis görög püspököktől fogadják;
- 4) a feleki püspökség, Kolozsvár mellett, melynek egyik püspökéről Dánielről, egy szerb nyelven szerkesztett evangélium tanuskodik, mely jelenleg is a feleki templom tulajdonában van.
- 5) a fogarasi püspökség Erdélyben, Varlaam metropolitának czimei között (1689-ben) ez is előfordul;

6) a galaczi püspökség, Fogaras mellett, egy most fel nem található feljegyzés után Klain Sámuel román historikus egy Makaria nevű galaczi püspököt említ.

7) A fel-dioidi román püspökség, Gyulafehérvár mellett, említés tétetik róla Izabella királyné 1557-ki diplomájában.

8) a marmarosi román püspökség;

9) a munkácsi püspökség. Mindezekhez még a következő román püspökségek járultak volna:

10. a marosi püspökség; Pray azt mondja, hogy K. u. 1009-ik évben, (Szent István király idejében,) hogy a Maros mellett (Magyarországon) egy kolostor állott, melyből később püspökség lett;

11) a nagy-váradí püspökség, említést tesz róla a brassói 1591-ki evangéliumos könyv;

12) a szathmári püspökség;

13) a szilvási püspökség, Hunyadmegyében, melyet említ egy 1696-iki egyházi könyv;

14) a vádi püspökség, Deés mellett, előfordul Simeon Stefán metropolita czimei között.¹⁾

Ezekből kitetszik, hogy a román egyházi írók 14 román püspökségnek létezését vitatják a magyar és erdélyországi részekben, melyek voltaképen a gyulafehérvári metropolita főhatósága alatt állottak volna.

Hanem ezen állítást már komolyan venni csakugyan lehetetlen. Már az a körülmény, hogy egyik-másik püspökség, létezése arra alapittatik, mert egyik-másik metropolitának czimei között előfordul, képes megdönteni a román egyházi írók ebbeli állítását.

Rendszeresített rezidenciával bíró román püspökökről nem beszélhetünk. Ismernünk kell az akkori állapotokat. A román püspök nem lakott mindig Gyula-Fehérvárt; némely püspök kezdetben abban a helységben folytatta püspöki hivatalát, a melyben ezen tisztesség utól-érte; így történik, hogy oly sok püspöki székhelyről tétetik egyes feljegyzésekben említés. A kunsági, feldioidi stb. püspökségek pedig katolikus püspökségék voltak, így azokat a gyulafehérvári görög keleti szertartású metropolita alá helyezni nem lehet.

Hogy Teofil, Ulfilas, Sevinas és Unilas román püspökök lettek volna, még pedig egyenes elődei a későbbi gyulafehérvári metro-

¹⁾ Papea idézett műve: 56. 57. lapokon.

politai széken idő orthodox püspököknek — arról komolyan beszélni nem lehet. A történet egészen más tanulságot nyújt e tekintetben. A román nép abban az időben, mint önálló nép nem is létezett. A trájáni Dácziban azon időben egészen más népek uralkodtak, jelesen a góthok; róluk a történetírók Góthiának neveztek el magát a földterületet is. Hogy a hatalmas góthok mellett, miként volt lehetséges a románok uralma is, még pedig oly mértékben, hogy önálló püspökséggel is birjanak, a mi valamely román kultúra létezését tételezte fel, azt felfogni nem lehet. Ilyen kultúráról a történelem nem tesz tanúságot. A román nép, ezen állított uralma rögeszme az orthodoxoknál, hogy a gyulafehérvári volt gör. keleti metropolitai székek Ulfilástól való eredetét bebizonyítsák.

De hát voltaképen, mely időben lett a gyulafehérvári s illetőleg az erdélyi román metropolitai szék megalapítva?

A román egyházi írók (különösen a görög katolikusok) egy része,¹⁾ az erdélyi gör. kel. püspökség keletkezését a XIV-ik századra teszi. Ezen írók szerint a XIV-ik században két metropolitai szék alapított, a nikomediai, mely egész Magyarország exarchájának neveztetett, és az Ungro-vláhiái, Ámásiában. Az első volna tehát a bukaresti, a második a gyulafehérvári. Ezen állításukat Codin-művével²⁾ bizonyítják, melyben a két metropolitai szék felállításáról határozott említés tétetik.

Hunfalvi Pál e kérdésben úgy vélekedik,³⁾ hogy görög egyházi püspökről Magyar- és Erdélyországon az árpádi királyok ideje alatt nem tudhatni semmit. Annál kevésbé lehet szó oláh püspökről, hisz 1200-ig alig találhatunk még nyomát is román lakosnak. A nagyváradai püspök és a bakonbeli apát Innocentius pápának 1201-ki, már érintett, meghagyásából, szorgalmasan megvizsgálták a görög szerzetesek és egyházak állapotját, de görög keleti püspököt nem találtak sehol. Ismeretes IX. Gergely pápának 1234-ki oklevele, a melyben álmélkodását fejezi ki, hogy a Kún püspökségben vannak oláhok, kik a keleti egyház szertartásaihoz ragaszkodnak. A tatárjárás előtt

¹⁾ Ardelean idézett műve 30 - 60 lapjain.

²⁾ Notitiae Graec. episcopatum a Leone sapiente usque ad Andr. Palaeologum, 409 lapon

³⁾ *Századok* 1879 évfolyam. Balla Márton és Eder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben. 727--728 s következő lapjain.

— Hunfalvi szerint — fel sem tehető, hogy Erdélyben görög szer-
tartású püspök lehetett volna.

De a tatárjárás után lassanként beszállingozó románok vallásáról
sem vevének azon korban tudomást. Mikor azonban a telepítő vajdák és
kenézek szabadabbakká lettek, vallásukat tekintetbe vették. Jelesen
Lajos meghagyá, hogy a mai Hunyad- és Szörénymegyékben, az ak-
kori Sebesi, Haczak és Miháldi kerületekben se nemes, se kenéz nem
lehet birtokos, ha nem katolikus. Lajosnak ezen rendeletét meg-
újítá Zsigmond király 1428-ban, kiváltság-levelet adván azon kerü-
letekben lakó minorita-ferenczeseknek. Ebben az oklevélben el-
mondja Zsigmond: sajnálkozással vallja, hogy ott schismátikus ne-
mesek és kenézek birtokosok, kik schismátikus papokat tartanak,
sőt más együgyü embereket is a maguk tévedéseire vonnak.

Megújítja tehát Lajos királynak rendeletét, a melyre a birto-
kos nemesek és kenézek esküvel is lekötelezték volt magukat, mi-
nélfogva ott más, mint katolikus nem birhat. A mely nemes, vagy
kenéz schismátikus papát tart, veszítse el birtokát s a sebesi vár
porkolábja a király részére foglalja el; a porkoláb ne tőrjön csa-
vargó papát, hanem foszsa ki holmijából és kergesse el, katolikus
és schismátikus között házasság ne lehessen, a gyermekeket a ka-
tholikus pap által kell kereszteltetni, a ki schismátikus papával ke-
rszteltet, birtokát veszítse el; a popának, bárhol lakják is az or-
szágban, nem szabad a sebesi, haczaki és miháldi kerületekben gyer-
meket keresztelni.¹⁾

Az eretnek oláhok megtérítéével foglalkozik Marchia Jabab
minorita 1436-ban, a ki e czélből sereggel Erdélybe jő. Az erdélyi
római katolikus püspök addig is, míg működésében személyesen
támogathatná, melléje adja Kemény Detrét, küküllői esperestet és
udvari káplánt, Erdélyen át a magyar koronát uraló Moldovába
mennek, mint az eretnekség állítólagos fészkebe. De ott alig kezde-
nek működni, mikor veszik a püspök Lépes György levelét, mely-
ben visszatérésüket sürgeti, mivel Moldova szintén térítőkkal önté
el Erdélyt s a nép irántuk rokonszenvet tanúsít. A páternek nem
volt szerencséje, sőt állithatjuk, hogy ezen munkájával az 1437-ki
jobbágy lázadást nagyban elősegítette.

¹⁾ *A Századokban* Hunfalvi P. érintett tanulmánya 729 lap.

1456-ban Capistrán János szintén térítési munkát végez Erdélyben, a román nép értelmiségéből többen a római katolikus hitre térnek át.

Miután mindez történelmi tény, lehetetlennek látszik, hogy Erdélyben, a 15-ik század ezen állapotai között, a katolikus egyház schismátikus román püspököt tőrjön, épen Gyula-Fehérvárt, a római katolikus püspök mellett. Ezt feltenni képtelenség. De az a körülmény, hogy az oláh popák barangolóknak mondatnak s hogy a schismátikusokról, mint jövevényekről, tétetik említés, a kiknek megtérítését a katolikus egyház egyik feladatának tekintti, arról tanuskodik, hogy voltaképen a 15-ik század az, melyben mindezen schismátikusok nagyobb számban betelepülnek, s egyházilag elhelyezkednek; az egyes csoportokkal bejövő popák még rendes lakással nem bírnak, hanem helyről-helyre járnak s hiveiket így buzdítják a görög keleti egyházhoz való ragaszkodásban.

A schismátikusoknak ezen XIII-XV-ik századbéli jövevény voltát következtetni lehet azon körülményből is, hogy egyetlen valamire való templomot sem tudnak felmutatni ma a régibb századokból. Hogyha a gyulafehérvári román metropolitai szék oly régi volna, hogy még Ulfilás is élvezte annak javadalmait; hogyha azóta a román nép itt e földön állandóan élt, s különösen, ha annyi román püspökség létezett volna, mint a hány állítatik, a román nép egyházilag berendezkedett s a vallásszabadság jótéteményeit élvezte volna, emelt volna templomokat, papjainak lakházakat; a templomokat ellátta volna javadalmakkal, beállított volna klastromokat, zárdákat, mint a hogy mindezt Romániában megcselekedte.

Látjuk azonban, hogy egyetlen templom sincs, mely bár a 16-ik században keletkezett volna; a román schismátikus templomok fából való viskók, a melyek száz évnél alig idősebbek; túrt helyzetüknél, jövevény voltuknál fogva csak ideiglenesen építkeztek; a papoknak még a 17-ik században sem volt állandó lakásuk; az egyházak pedig javadalmakat nem bírnak s Erdélyben román klastromokról szó sem lehetett.

A történelemben a 17-ik századig nem találunk nyomokat a tekintetben, hogy az ugynevezett orthodox egyház templomai, egyházi épületei elfoglaltattak, vagy szétdulattak volna, mi által a román görög keleti egyház régi alkotásai nálunk megsemmisültek vagy idegen kezekre kerültek volna.

A román ekklesiák szegénysége, a templomok hiánya, az az ideiglenes berendezkedés, mely nálunk az egész görög keleti egyházban még ma is tapasztalható, arra vall, hogy a schismátikusok nem voltak őslakók a magyar állam területén, hanem későbbi települők; jelesen a tatárjárás után kezdenek beszállingozni; a következő században egyre nagyobb tömegekben és már egyes popák társaságában költözködnek be, míg a török elemnek Európában való térfoglalása és Konstantinápolynak elesése a bevándorlást hatalmasan elősegíti. A mohácsi vész után, a beözönlés még állandóan tart. A XIV-ik században a schismátikus püspökség formális megalapításáról tehát még szó sem lehet; a XV-ik században sincs említés téve román püspökről. Kitetszik ebből, hogy a román schismátikus vladika, mint ilyen, voltaképen csak beosont Erdélybe a nélkül, hogy ezen vladikának székhelyét akár a törvényhozás, akár királyi oklevél Gyula-Fehérvárra nézve megállapította volna. Semmiféle okmány nem tanuskodik egy ily vladikai székhely megállapításáról; maga a görög keleti egyház sem tudja semmiféle iratával ezen metropolitai székek mikor történt megalapítását kimutatni; a 16-ik századot megelőzőleg az oláh vladikáról s annak jogairól semmiféle törvény meg nem emlékezik. Mindez megerősíti azon állításunkat, hogy t. i. a gyulafehérvári román püspöki szék formális módon megalapítva nem lett, hogy maga a román vladika Erdélyben csak akkor kezd szerepelni, mikor már a schismátikusok bevándorlása a XVI-ik században voltaképen véget ér.

A ki a schismátikusoknak az 1700-ban létesített unió után való magatartását ismeri Erdélyben, tudni fogja, hogy azok minden püspök nélkül voltak. A püspöki teendőket, per abusum egyik-másik tekintélyesebb pap végezte, s a papság és nép ezen egyik-másik kiválóbb egyéniségben püspököt szeretett látni, a kihez az egyház ügyeiben, mint magasabban álló személyiséghez, folyamodott. A Moldovából, Havasalföldről, s a szláv tartományokból egyre beözönlő idegen szerzetesek a népet és a papságot a görög keleti szertartásokhoz való ragaszkodásra buzdították; a nép idegen területeken lakó püspököktől biztatásokat kapott s a papok, hol a moldvai, hol a havasalföldi, hol pedig a szerbiai, sőt a boszniai schismátikus főpapok tekintélyét vették igénybe, míg végre sok zaklatás és kemény tusák után 1783-ban ismét püspököt nyertek.

Így történhetett a schismátikusok beköltözése idején is.

A beköltözők időnként saját papjaikkal jöttek be, itt-ott letelepedtek. Az egyre szaporodó egyházak már némi kormányzást igényeltek. Egyik-másik pap buzgóságánál, ismereteinél, erkölcsös magaviseleténél fogva tekintélyre vergődött; így lehetett, hogy ezen tekintélyénél fogva nagyobb és nagyobb hatáskört, befolyást nyert a többi egyházak fölött. A helységnek papjában egy időn túl az adminisztrátort, a püspököt (vládică) látták.

Innen van, hogy oláh vládikáról 1556-ig alig tétetik említés; ezen időtől fogva már az ügy törvényhozásilag rendeztetik. Ságuna, volt gör. keleti érsek, Mátyás királynak 1479-ki dekretumával¹⁾ igyekszik bizonyítani, hogy abban a gyulafehérvári román metropolitáról tétetik említés. Mátyás király ezen dokumentuma azonban Joanitiuról, mint nándorférvári (Nandor albensis) metropolitáról emlékezik meg.

Az első erdélyi törvény 1579-ből²⁾ eddigi állításainkat igazolja. Ezen törvény azt sejteti, hogy megelőzőleg a román vládikák sok bajt és vizályt okozhattak egyházuknak s a közrendnek; hogy néha kettő-három is volt, illetőleg a nép, a helyett, hogy egyiknek a másik fölött valami nagyobb hatalmat tulajdonított volna, két-három püspök között oszlott föl. Azt is sejteti, hogy megelőzőleg a vládikát idegen hatalom alatt álló püspök küldötte, vagy rendelte be az országba, kit a nép aztán elfogadott, vagy magának mást választott.

Sehol a XVI-ik századi törvényeinkben nincs említés téve arról, hogy az oláh vládika székhelye Gyula-Fehérvár volna. Sőt az 1655-ki kolozsvári országgyűlés 11-ik ártikulusa nyíltan elárulja, hogy a román püspökök residenzia nélkül voltak s akkor, mikor pörbe fogattak, illetőségüket e miatt megállapítani nem lehetett.

Az első román egyházi könyvek, melyek a XVI-ik század második feléből valók, sem emlékeznek meg a gyulafehérvári metropolitáról, vagy püspökről.

Az a körülmény is, hogy törvényeink a görög keleti szektát a négy vallásfelekezet közé fel nem vette, a mellett bizonyít, hogy e szekta megelőzőleg semmiféle jogokat nem élvezett, hogy új bevándorlók voltak követői, a kik megelégedtek azzal, ha csak türetnek is.

¹⁾ Ságuna idézett műve 23- s következő lapjain.

²⁾ Approb. I. R. VIII. cz.

Netaláni régi egyházi jogaik elkobzása nagyobb hullámokat vert volna s a történelem, törvényeink, okmányaink ezen elkobzást mindenesetre tanusítanák.

Az említett 1579-ki törvény rendezni ohajtotta a schismátikusok állapotát hazánkban, jelesen a sok surlódást s a külföldi idegen ajkú pópák beözönlését az által akarta korlátozni, hogy azontúl vladikát a fejedelemtől kérjenek — megparancsoltatott; a külföldről jövő papok némi vizsgálat és közigazgatási felügyelet alá helyeztettek.

Hogyha már a gör. keleti szertartású felekezet a kereszténység első századaitól fogva létezett volna hazánkban, egyházi kormányzatában bizonyára kifejlődött volna egy bizonyos szokás, papjait nem szedte volna idegen területekről, püspökeit nem kapta volna hol a szerbek, hol a két román fejedelemség püspökeitől s ezen szokásukat, addig megtartott és élvezett jogukat respektálta volna a törvényhozás is és nem mondotta volna ki azt, hogy ezen vallást csak bizonyos tekinteteknél fogva türi el a közálladalom. Az a kapkodás s egyik-másik külföldi püspöknek beavatkozása ezen egyház ügyeibe arra vall, hogy a gör. keletiek teljesen még a 16-ik században sem rendezkedtek be s hogy e miatt volt kénytelen a hatalom belügyeikbe beleavatkozni.

A reformáció maga ilyen rendezetlen állapotban találta a schismátikus egyházat nálunk.

Honter János Brassóból a 16-ik század közepe felé a lutheránus vallásnak propágándát kezd csinálni a románok között. A román nép nyelvén hirdeti az új hitelveket; román nyelven szerkesztett könyveket ad a nép kezébe; megjelenik 1544-ben az első lutheránus román Káté s így megadja a román irodalomnak az első nyomtatott munkát; fölébreszti a népben a gondolkodás szabadságát s megadja nyelvének a kívánt kultuszt.

A szászoknak nem volt szerencsájük a térítésben. Legalább az a nagy buzgalom, melyet a brassói és a szebeni tanács ez irányban kifejtett, megfelelő eredménnyel nem járt. — Áttérés volt nem egy; az áttértek azonban új hitőkben, az idegen kalugerek részéről jövő mindenféle ijesztés és fenyegetés miatt, megtarthatók nem voltak. — E körülménynek köszönhető az is, hogy a lutheránusok által nyújtott román kátékból az utókor számára egyetlen példány sem maradt fenn, mind megsemmisített.

Több szerencsével jártak el a kálvinisták, a kik szintén predikátoraik által igyekeztek a román népet a kálvinizmusnak megnyerni. Munkájuk sikerét nagyban elősegítette az a körülmény, hogy Erdély magyarsága majdnem egészen e valláson volt.

A dolog odáig fejlődött, hogy a románok között már kálvinista egyházak alakultak, a melyek kálvinista egyházfők alatt állottak.

Már Bethlen Gábor fejedelem gondoskodott volt arról, hogy a román nép román nyelven nyerjen hitbeli oktatást; minélfogva románra fordíttatta le az újtestamentumot és a zsoltárkönyvet. — Román nyomdát akart fölállítani, hogy mindezeket kinyomassa, de szándéka kivitelében a halál őt megakadályozta.

Minden előzőjénél helyesebben fogta fel hivatását e tekintetben I. Rákoczi György fejedelem.

Ő volt az első, a ki szigorúbban lépett föl a román egyház rendezése ügyében, azt akarván, hogy a román nép valóban az ország határai között lelje föl mindenét.

Hogy a külföldről beözönló mindenféle görög és szláv nyelven szerkesztett könyveket kiszorítsa, Gyula-Fehérvártt 1638-ban nyomdát állított föl és abban román nyelven egyházi könyveket nyomtatott. Hogy a románok közül a sok babonát és tévhitet kiirtsa, 1642-ben román nyelven Kathekismust nyomtat és 1643-ban Stefán Simon román püspököt megerősítő levelében kimondja, hogy a szláv és a görög nyelv a román egyházból örökre kiküszöböltetik, az isteni tisztelet csak román nyelven folyhatván.

Ki merné kétségbe vonni a fejedelem nemes és hazafias intenczióit?

Arról volt szó, hogy a román nép az ország valamely bevett vallásához szegődjék, s így polgári jogokat gyakoroljon. Erre mutatnak Báthori Zsigmond, Gábor, Bethlen Gábor, valamint Rákóczi György intézkedései is; de egyúttal arról is szó volt, hogy a szláv és görög külföldi veszedelmes befolyás alól kivonassék a nép; hogy hite, gondolkozása szabadabbá tétessek s megóvassék a sok babonától, tévhitől, melyeknek rabja volt s melyeket a sok idegen, buta kaluger — a vallás törvényei ellenére — hirdetett. Azért lett szabadabbá téve a román nyelv is, hogy azon gondolkodva inkább felfoghassa a vallás tételeit; szóval, a román népet a haza alkotmányának akarták ezuttal megnyerni.

Ezen szabadabb eszmék, a szláv és görög befolyás megtörése Erdélyben, nem tetszettek a két oláh fejedelemség metropolitáinak.

Moldova metropolitája Varlaam Jassiban 1643-ban zsinatot hirdet, melynek célja volt megdönteni a gyulafehérvári kátéban foglalt hitelvi tételeket s megmenteni az erdélyi román népet a szláv és a görög hatalomnak. Varlaam felelete 1645-ben meg jelent, de sulylyal nem birt a dolgok fejlődésére.

Veszedelemesebb ellenségnek tünt fel a bukáresti metropolita, Theodosius. Ez belátta, hogy a legnagyobb veszedelem a román nyelv felszabadításában van, mert ezáltal a nép gondolkodni képes, szeme kinyílik és a dolgokban különbséget képes tenni.

A nyelvet kellett tehát megrontani. Ki is adta a szigorú rendeletet Erdély számára, hogy az isteni tiszteletet a papok román nyelven tartani ne merészsék; egyuttal egy csomó kaluger járta be az országot, hogy a rendeletnek ilyen irányban érvényt szerezhesenek.

A szláv és görög áskálódások ezuttal hatás nélkül maradtak, annál is inkább, mert a gyulafehérvári román püspökök a fejedelmektől tartottak. Erdélyben már a román nyelvet az egyházból kiküszöbölni lehetetlenség volt. Egyházi könyvek nagyobb és nagyobb számban jelentek meg, az Uj-Testamentum 1648-ban, majd a Psaltireak Zsoltárkönyve, Evangeliumok, Katekismus; — a berendezkedés tehát egészen román irányban történt, s a szláv és görög könyvek a forgalomból mind inkább eltűntek; a papok e két nyelvet elfelejtettek s a román egyház a román nép kezébe tétetett le.

Ezt a protestáns fejedelmek művelték!

Török dúlások következtében a gyulafehérvári oláh nyomda elpusztult. I. Apafi annak helyreállítását, illetőleg kikutatását és előkerítését rendeli meg, a mi sikerülvén, több román könyv látott benne azután is abban napvilágot.

Erdély történetében a 17-ik század utolsó tizedével új korszak kezdődik, midőn Erdély az osztrák-ház alá kerül. Sok vajadások után I. Leopold Bécsben 1691 december 4-ről keltezett diplomáját aláírja és Erdély ez által új alaptörvényt nyer, melyről Cserei nagyon megjegyezte: „bizony gyönyörűséges diploma! békeségben élhettünk volna, ha a három nemzet s négy vallásközi surródás ki nem forgatott volna belőle.“

A diploma első pontja így szól:

„Az ott bevett vallások, templomok iskolák, parochiák, vagy más mint a mostani papság és egyházi személyek behozatala ügyében, semmi sem másíttatik meg; bármely ellentmondás, akár papi, akár világi részről, soha az ellen nem nyomván semmit is; úgy mindazon által, hogy a katolikusok önkölt-ségükön és így minden más vallások megterhelhetése nélkül, Kolozsvárt, ájtatoskodásuk jelen helyén, maguknak templomot építhessenek; úgy Gyula-Fehérvárt is a kisebb templomot, mely hajdan Báthori Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék; ugyanazon katolikusok minden helyen, ha kevesen vannak és jövevények, magánlag; ha pedig sokan, vallásuk nyilvános gyakorlatával és templom építés jogával birjanak úgy, mint más Erdélybe bevett vallások birnak oly esetben, ha t. i. valamely helyen számra nézve erősebbek.“

A katolikusok száma Erdélyben a protestáns fejedelmek korszakában nagyon lepadt. A katolikus templomokat a helységek magukkal együtt protestáns vallásra vitték át, úgy hogy a megyékben csak Kolozsmonostoron, Szász-Fenesen, Szent Lászlón, Szent-Benedeken és Gyula-Fehérváron volt templomuk; a szászok között egy sem; a Székelyföldön, Csikon kívül, csupán Udvarhelyt találunk. Kolostor Erdélyben csak kettő maradt: Csik-Sómyom és Mikeházán, a szent-ferencziek kezében.¹⁾

A leopoldi diploma 3-ik pontja az Approbata és Compilata constitutio törvényes könyveiben foglaltakat biztosítja, a katolikusok és szászok némely sérelmeinek fentartásával, melyekben a végdöntést az udvar magának fentartotta. Az ötödik pont szerint a hivatalok magyarokkal, székelyekkel és szászokkal fognak betöltetni tekintet nélkül a vallásra. Csak a gubernium és az udvari kancellária hivatali állásai töltettek be felekezetek szerint.

Szóval az egész leopoldi diplomán végig huzódik a három nemzet és a négy bevett vallás jogai fenntartásának és biztosításának eszméje. Így a román népnek vallása és politikai helyzete ezen alapvető diplomában egyáltalában nem érintetik. A mi a román népet érdekeltte, mind a régi lábön maradt; mit sem változott a jobbágy sorsa, vallása pedig azután is csak türt volt.

A román nép azonban egyet belátott, azt, hogy a protestáns uralomnak vége van Erdélyben, s hogy annak helyében a katholi-

¹⁾ Kővári L. Erdélytörténete II. k. I. 271.

kusok gédelketése következik. Birtos volt ebben, hisz Magyarországon megelőzőleg, azon irányban kétségbevonhatlan bizonyítékokat látott s jól tudta, hogy az a politika Erdélyben is érvényesülni fog.

Ennek következtében a protestánsokkal addig közösen fentartott egyházakat a román községek saját hatalmuk alá kerítették; a protestáns vallástól eltértek s újra a régi papjaiknak csináltak helyet; e munkát elősegítette maga a kálvinista egyház is, mert a kellő felügyeletet nem gyakorolta; a régi állapotokat fentartani nem igyekezett; így pusztultak el rendre a protestáns magyar ekklesiák; a román nép, kalugereinek rábeszélései következtében, a görög szertartásuakhoz pártolt át enészen.

A fejedelmi udvarban támaszukat elvesztő magyar kálvinisták, ott, a hol közösen birtak templomokat a románokkal maguk is elhagyták hitüket s maguk is a görög szertartásuakhoz csatlakoztak, a mi eredményezte azt, hogy a protestáns magyarok idővel nemcsak vallásukat, de nemzetiségüket is feladták.

A schismátikusok vallásuk szabad gyakorlatában, a fejedelmek alatt, akadályozva nem voltak. A törvényhozás úgy a püspökök, mint a papok részéről tanusított rendellenességek, kihágások ellenében megszorító intézkedéseket tett ugyan, de mindezek a papság külső, voltaképen magán ügyeire, nem pedig a vallás szabadgyakorlatának megakadályozására vonatkoztak.

Ezen tapasztalt rendellenességek, kihágások, a külföldi papok lelkiismeretlen kufárkodása indította a protestáns fejedelmeket arra, hogy a román népet a kálvinizmusnak megnyerjék. I. Rákóczi György fejedelmi beavatkozását a román egyház belügyeibe azon szempontból történt, hogy a román elemet, a külföldi egyházi befolyás alól kiszabadítsa, hogy így ezen nép a haza határain belül, minden külföldi beavatkozás nélkül, maga érvényesítse tehetségeit.

A protestáns fejedelmek alatt tehát távolról sem volt annyira elnyomatva a görög keleti egyház, mint a hogy azt a gör. keleti írók hirdetik.

Moldován Gergely.

A Z I K E R S Z Ó K .

I.

Vannak a nyelvnek fejlődése fokozataiban olyas származékai, melyeket különösen keletkezésök ideje alatt kell figyelmünkre méltatni, mert az ekkor összegyűjtött anyag, szóösszeg, szolgáltató nevezetes példákat a már megalakult és a még csak most alakulóban levő formákat illetőleg. A kutatónak a fejlődési menet kimutatása s a csoportosítás a feladata. A kutatás által nyelvtények állapíttatnak meg; a csoportosítás által pedig a rendezetlen anyag felett szerzünk áttekintést; mind a kettő által pedig megkönnyítjük munkáját, nemcsak az összehasonlító nyelvtanítónak, hanem még a tisztán nemzeti nyelvi alapon dolgozónak is.

Ilyen érdekes szüleményei nyelvünknek az ikerszók. Nagy számuk keletkezése újabbkori. Együtt járt prózai irodalmunk felvirágzásával. Elterjedésök, úgy az irodalomban, mint a művelt osztály közbeszédében is csak rövid keletű. Felkutatások és összegyűjtések nagy erélyvel folyik, különösen a „Nyelvőr“ lapjain. Részint a már összegyűjtötteknek, részint az önalkattattaknak nagy hasznokat vesznek, úgy a prózairók, mint a költők, de különösen a műfordítók. Gyakori előfordulások az újabb irodalmi művekben a nép-nyelv tanulmányozásának eredménye olyan bő s gazdag változatban fordulnak elő, hogy a gyűjtést már csak azért is megérdemlik, mert a sok sajtó szerű tünemény, melyeket alakulásaiknál, alkalmazásaiknál tapasztalunk, arra mutatnak, hogy nyelvünknek ezek oly kincse, mi eddig kellőleg fölhasználva nem volt. Dusan felbugyogó forrásai a legújabb kor szóképzés módjának, a szóösszetételnek. Sokféle alakulásaiknál fogva kiválóan alkalmasak arra, hogy az egy képzet körébe tartozó fogalmakat, a magok különböző árnyalataival úgy tünessék elé, mint azt sem szóképzéssel, sem ragozással, sem semmi nemű szóvonzat, vagy mondataalakítással kifejezni képesek nem va-

gyunk. Nagyon simulékonyak a gondolathoz. Hogy mennyire szépitik a beszédet az által, hogy a fogalom különböző árnyalatát fejezik ki, utalok Turgenjevnek Csopey fordította „Egy vadász emlékiratai“ prózai s Tamásfi Gyula fordította „Hiavata“ című költői műre, hol lépten-nyomon való használatuk változatossá teszi a beszédet, élénkké az irályt. Ez eredmény pedig onnan van, mert kiváló erejük van az ikerszóknek, különösen a hangutánzóknak, a természeti tünemények festésére. Ez által sokszor oly finom árnyalatát vagyunk képesek visszaadni, hogy e tekintetben a magánhangzó változásban még oly gazdag angol nyelvvel is kiállja a versenyt; mert az ikerszók létrehozásában igen nagy része van a kedélynek, még azon szók nagy részében is, melyek nem természetutánzók, a játzsi kedélynek némi nyilvánulását látjuk.

Érdekesek keletkezésöknél fogva azért is, mert mind eredeti magyar. Az az egy-két kölcsönzött az eredetiek nagy tömege mellett itéletünkre népünk kedélyességét illetőleg be nem folyhat; mert oly körülményeket kell számba venni, melyek első pillanatra alig is látszanak fontosoknak. A gyermek nyelvet, az elkényeztetés nyelvét (p. ecem-pecem, ekce-mokca, kece-bece.) Érdekesek alkalmazásoknál fogva, mert mint összetett, de össze nem olvadt alakú, hanem azért mégis összeolvadt értelemben használt szó, majd minden mondatrész gyanánt alkalmaztatnak. Különösen pedig érdekesek azért, mert az ikerszó igék, vagy fő- vagy melléknevek nem birnak mindazzal a tulajdonsággal a nyelvtanban, mint milyennel birnak a képzőkkel származott vagy egyszerű (tő) igék, fő- s melléknevek. Érdekesek alakulásoknál s ezzel járó értelem módosulásoknál fogva, mert számos olyan van, melyek gyakori használat miatt kezdenek olyan elkopott, elváltozott különös alakuvá válni, melyeknek értelmét csakis a történelmi nyelvészet puhatolja ki. Azért is érdekesek, mert az ikerszók képzésében van valami kis része nyelvünknek a hajlítók felé nehézkedésében. Ez osztályba tartozó nyelvek főtulajdona ugyanis a belső szóképzés. A németben az ősrégi magánhangzó sor (i, a, u) ujabban a szóképzésben megint jelentkezik. Wirrwarr, Klingklang, piffpaffpuff, bimbambum, mit megfordítva mondani nem lehet. Hangzó sor van a magyarban is és hogy minő változással fordul ez elő, az alábbiakban fogjuk kimutatni.

Régibbkori irodalmunkból, ha nem is hiányzanak teljesen az ikerszók, de nagyon szórványosan fordulnak elő, a mi az elbeszélő próza szélesebb körben való elterjedésének, művelésének a hiánya. Pazmánynál előfordul „monda-monda“, mi azután mende-mondává vált. „Meghamisított mérték“-ben (1790) előfordul „fülit-falat könyvecskét“ ; „izgás-mozgás“. Verancsicsnál, Tört. Eml. III. 131. pöröspatvaros. Pomeynél Syntaxis orn. Tyrn. 1773. 123 l. hántam-vetettem. Molnár grammatikájában ottan-ottan. Nyomokra hát akadunk. Sokat őriztek meg a népmesék, különösen ezeknek verses közbetoldásai, pancimanci.

Régibb irodalmi termékeinkben, az ugynevezett kettőzések gyakoriak, mint „ottan-ottan“, „egyben-egyben“, de egyáltalában nem oly számosak, hogy sok mai nap már homályos vagy bizonytalan eredetűt oly szépen megvilágítanak, mint a „monda-monda“ a „mende-mondát“; a népmesékben, meg a népdalokban előfordulók számos voltuknál fogva is nagyon egyfajtaúak s így a vizsgálódásra csekély világot vetnek. Vizsgálódásunk alapjául szolgáló ikerszókat a nép- s irodalmi nyelv szolgáltatja.

Az ikerszók összetételek; azonban oly sokféle s a nyelvtan általánosan ismert szabályaitól elütő alkotásuak, hogy külön csoportokba foglalni elkerülhetlenül szükséges.

A legujabb korban a nyelv sem új gyökökkel, sem új képzőkkel nem gyarapodhatik. A nyelv kezdetleges fokozatának kiváló tulajdona ez. Erőszakkal lehet alkotni efféléket; de életerősek nem lesznek. A nyelvújítás ily nemű termékei közül azok maradtak meg csak, melyekre a szükség ütötte rá a helyesség bélyegét. A szószaporításnak a modern nyelvekben egy eszköze van: ez a szóösszetétel.

A szóösszetétel legközönségesebb fajtája az, melyben két szót úgy teszünk össze, a kettőnek együttvéve módosul az értelme, de külön-külön megtartják a módosított jelentésben azt az értelmet, melylyel az összetétel előtt bírtak. Ezt nevezzük mellérendelő összetételnek.

A mellérendelő összetételnek példái, melyeket alább felsorolok, mind ilyenek. A mi magát az összetételt, mint ilyent illeti, vizsgálódás közben különöst nem mutat; de igen a mód és különösen az értelem, a melyért némelyek összetételnek és használtnak. E te-

kintetben kettőt állapíthatunk meg. A mellérendelő összetételű ikerszókban összetételnek a szók t. rokon értelemmel pl. búbanat, járkel, szán-bán, tárva-nyitva; k. ellentétes értelemmel; pl. aprajana-gyja, ki-be, szebb-csunyább, vehessék-adhassák.

Akár a rokon, akár az ellentétes értelmű összetételben, mind a rokonság mind pedig az ellentét az összetétel fogalmában együvé tartozóságával tűnik ki különösen. Ilyen együvé tartozóságot fejeznek ki a térben egymás mellett levő tárgyak (hegy-völgy); az időben egymásután történő tünemények (hét-hónap); természeti vonatkozásoknál, eredetők, használatoknál fogva együtt könnyen képzelhető vagy el sem választható tárgyak vagy ezek részei (kéz-láb, tető-talp, torok-fül, tüsök-bokor, zörög-dörög, török-tatár) stb.

Az ikerszók első osztályát alkotják tehát a mellérendelő összetételűek. A mi azonban különösen az összetételnek a módját illeti, a következő megjegyzések tehetők:

1. Az alliteratio az ilyen fajta összetételben szintén gyakorol, habár nem lényeges befolyást; pl. fur-farag; tenyeres-talpas. (jól megtermett.)

2. Némely ikerszóban az összetettek mindketteje elvesztette eredeti alakját s alakjával jelentése is kezd homályossá válni; pl. toronya-boronya; (összejártam toronyát-boronyát: Tolnát-Baranyát: az egész országot.) hébe-hóba, hébe-korba, hétbe-hónapba. Vannak olyanok, melyek sajátos kifejezéssé, szólásmóddá alakulva dívnek, pl. négykéz-láb; egymás hegyén-hátán; körül-belől (majdnem.)

Vannak olyanok is, melyekben az összetétel egyik tagja átalakult a másiknak a hatására; pl. csüng-lóg-ból lett csüngeni-lüngeni.

Az összetettekben a rendet legtöbb esetben a hangmenet és pedig a rythmikus határozza meg. E tekintetben az összetettek nagy többségénél eső (trochaicus) hangmenetet tapasztalunk. Nem ritka azonban az is, hogy a szokottól eltérőleg, az összetettek megfordított rendben használatnak, pl. sora-rendje, sorra-rendre.

Sajátsága az efféle ikerszós összetetteknek, hogy a névszók nem minden ragot vesznek föl, s az igék nem minden időben és személyben ragoztatnak. E tekintetben az összegyűjtött példák nagy száma sokkal inkább tájékoztathat, semmint akár a nyelvérvék, akár az

egyed írók olykor nagyon is nehezen okadatolható szóalkotásai vagy alkalmazásai; pl. agyba-főbe, lépten-nyomon.

Vannak azonban olyan névszós összetételek, melyek minden ragot fölvesznek s olyan igei összetételek, melyek minden idő-, szám- és személyen körösztil ragoztatnak. Azonban akár a névragozásban, akár az igeragozásban, ha mindkettő ragoztatik, mindkettő ugyanazon egy ragot veszi föl.

Gyakran azonban csak az egyiket, leginkább a második tagot ragozzuk; gyakori eset az irodalomban, a népnyelvben ritka. Ez esetben többször összeolvadnak: búbanatával, szemfülelni, hánytvetettnek.

Némely ikerszói összetettek származékaikban is használatosak; pl. cseng-bong, csengés-bongás; méz-máz, mézes-mázos.

Az összetettek összeolvadva, továbbképzésnél egy szó (tő) gyanánt szolgálnak: összevisszaság; búbájos; csögbogos.

Az összeolvadtak közül némelyek annyira összeolvadtak, hogy az összetettek egyikének értelmét csakis egyes kifejezésekből vagy a rokon nyelvek segélyével lehet megmagyarázni; pl. pörpatvar; tulipiros. Érdekes példa erre az összeolvadásra a kecske-boci-ból lett kecskebucska (Vdrzs.), kecskebuka (Kolozsvár), melyek bukfcencet jelentenek.

Ide kell számítanunk még az olyan kettős alakú kifejezéseket, melyek kötőszóval lévén összefűzve, inkább ez is teszi az ikerszói természetet; pl. fűzte is fogta is.

Abelesz-kobelesz, Székely tréf. népd. 31. hogy soha ne egyél több abeleszt-kobeleszt, Abel-Kobi.

ad-vesz, adás-vevés, adói-vevői, Vajda Abel és Ar. 71.

ágas-bogas, Jók. Erd. aranyk. 16. a diófa levele Nd. ága-boga, Ben.

Kollekt. 24. ág-bogok közt. Hiavata 40. 190. ág-bogas, u. o. agyba-főbe (pofozni), J. Egy kalandor II. 113. agyba-főbe csókolták,

Abonyi Nótáink I. 132. Ben. koll. 15. Turgenj. Vad. eml. 91. akkora-mekkora.

apró-cseprő, J. Reparált lelk. (V. ö. apró-cseperedő.)

apróbb-nagyobb, Kaciány Alisz 87. apraja-nagyja, Gabányi Két vén gyerek 17. 51.

árkon-bokron, Mátray Feri 95.

ás-vés, Ihász Nyvt. ásta-véste, Ar. Testhalom.

ázik-fázik

búje-bája, Vajda költ. 64. búve-bája, Torkos Ujabb költ. 52. búvös-bájós, B. Koll. 63. 70. Rudnyánszky Fényben-árnyban, 68. 1. Torkos Ujabb k. 179.

búval-bajjal (teli), bújok-bajok, Kaciány Alisz 37.

búbánat, Kis Varróg. 49. búbánatában, Gabányi Két vén gy. 14.

csattog-pattog, Ny. III. 452. csattint-pattint.

cseng-peng (az aranygyűrű; gyűrűs játék), cseng-bong, Torkos Ujabb költ. 2. Revicky Ifjúságom 55. Zalár Szilágyi haragja 88.

csengés-bongás, Torkos Ujabb költ. 51.

cserreg-perreg, Vdr. 139.

csereg-csattog, Ny. V. 179.

csetlik-botlik, Ar. T. sz. 26. 1. Torkos Uj. költ. 97. csatlik-botlik, J. Rab R. III. 62. csotli-botlik, Ny. III. 453. csetlett-botlott, Hiavata 50. Turgenjev Egy vad. eml. 265.

csete-pate, Abonyi Özv. teh. 70.

csiga-biga (formák), J. Lőcsei feh. assz. I. 174. — nyujtsd ki nyelved, Gyerm. vers.

csikorog-nyikorog, Székely Vdr. 371.

csillog-ragyog, Székely S. Bold. szer. 37.

csillog-villog (nagy pallosa), Ar. Keveh. csilleggettete-billeggettete, Mikszáth Lohinai fű 17. l.

csipte-lopta, Egyetért. 1884. dec. 30. 3. old. 3. hsb.

csög-bog, csege-bige, Ny. III. 452. csög-bög, csüg-büg, Ny. III. 453.

csörgő-dörgő, Frankenburg Változatok F. L. 1879. 142. 1. 3. hsb.

csörögve-zörögve, Lázár Nickleby 26. l.

csukódó-nyitódó, M. Nemz. uraim 201.

csűr-csavar, Ihász Nyt.

csúsz-mász, kinek szive hova húz, keze-lába oda csúsz; csúszó-mászó, Z. Szil. har. 93. legcsúszó-mászóbb, T. Jubilánsok 9.

csúszása-mászása, Turg. Egy vad. 298. csúszott-mászott, Toln.

Beszélyek I. 225.

csüngő-lengő, Hiavata 35.

csüng-lóg, Ihász Nyt. csüngő-bongó (vagon), Hölgyf. 1858. 9. sz.

2. l. csüngni-lógni, Ny. III. 453.

derül-borul, Ny. III. 453. derüre-borúra, Turg. Egy vad. eml. 340.

dombos-völgyes, K. T. K. Világlátók, 148. l.

dőfik-tolják, T. Polgárm. II. 240.

- dul-ful, J. Kalóz kir. 27. Csengey Bokkrétás világ 101. dult-fult, Rudny. Áruló guzsaly.
- édes-kedves, Zalár Szil. har. 87.
- édes-keserű, Szigeti Alb. 28. I.
- égre-földre, eget-földet, Zalár Szil. har. 135. égen-földön, Petelei Füle. 81.
- egyre-másra, Gabányi Két vén gyer. 9. egyet-mást, J. Két menny. 19. egyről-másról, Ábrai Köny és mosoly. Turg. Egy vad. eml. 17. egyszer-másszor, J. Rézp. lelk. 168. Tolnai Falu urai 120.
- éhen-szomjan, Tóth J. Kis reg 17. I.
- éjjel-nappal, Tóth Józ. Kis reg. 148. I. Benickyné Zárt ajt. 6. Ben. Kollekt. 81. 83. éjjel-napot, Tolnai Jubilánsok. nappal-éjen, Kacziány Alisz 55.
- él-hal, Abonyi A mi not. I. 70. élt-halt, Toln. Jub. 12. élhet-halhat, Abonyi A mi not. éltem-haltam, u. az u. o. II. 137. élete-halála, T. Jubil. 30. életre-halálra, Z. Szil. har. 95. Ben. Koll. 11.
- előbb-hátrább, Belényesi Bpsz. 80. sz. 291. I. előre-hátra, J. Népd. hőse. elől-hátul, Szegfi Fönn és alatt I. 77.
- elől-utól (talált) Tóth J. Kalászszedő 66. előbb-utóbb. Pet. Abonyi A mi not. I. 163. Berczik. Nézd meg az. 94. T. Jubil. 43. J. Kis kir. IV. 235.
- eszik-iszik-aluszik, enni-inni. Miksz. Nemz. ur. 83. étellel-itallal. Z. Szil. har. 85. eszem-iszomok. T. Polgármest. I.
- fel-le.
- forгатja-hányja. Kacziány. Alisz. 176.
- föttül-mentül (tagadta) Ny. 572. (v. ö. földtől-menytől, azaz erősen.) fölebb-alább. T. Polgárm. I. 47.
- fúr-farag. Ihász. Nyt. T. Polgm I. 166. furja-faragja. Ar. T. Miksz. Gentry. fúr-faragta. Hiavata. 114. fúrtak-faragtak. Egy pár papucs. fúrt-faragott. T. Polgm. II.
- főzte is, fogta is. Hiavata. 107.
- fű-fa (levél virágozik Npd.) fűhöz-fához. J. Új föld. I. 5. fűnek-fának. Turgenjev. Vadász eml. ir. 105.
- fületlen-farkatlan. Tóth J. A fehér emb. 29. Kicsi kutya tarka, se füle se farka. Gyerm. vers.
- gond-bajon. Kacziány. Alisz. 33.

- hányt-vetett. Réthy Ifj. besz. 56. Abonyi A mi not. II. 32. hányom-
 vemem (eleget), hányja-veti. Vahot I. Vándorórák. 13. I. Azt
 hánytá-vetette. Vadnai Szig. Alb. 148. hánydel-vesd el módon R.
 Ráby III., 81. hányva-vetve. Hiavata. 68. Tolnai Falu urai 129.
 Polgm. 169. meghányják-vessék. T. Polg. mest. I., 64. hányi-
 veti. Vajda. Abel és Aranka 54. meghányva-vetve. Kacz. Alisz.
 29., 142. hányták-vetették. U. o. hányja-veti. U. o. 271. hány-
 vet, Torkos, Ujabb költ. 94. I. meghányta-vetette. Gabányi Két
 vén gy. 25. hánytvetettnek. Kis mese a varró 52.
- hegyiről-végire. Miksz. Nemzetes. 63.
- hegyeken-völgyeken. Ben. Koll. 102. hegy-völgyes Torkos. Ujabb
 költ. 171. hegyen-völgyön (lakodalom.)
- hegygyel-éllel. Idebenn pedig hegygyel-éllel összehányva az egész
 ország. J. Minden poklok. I. 49.
- hegyen-hátán (az egymás-) A. Egymás hegyén-hátán tánczoltak. Jók.
 Bef. Bal.
- hegyes-köves. Mikszáth. Lohinai fű 56.
- helylyel-közzel. J. Szeretve mind a I., 39. helyenközönként Hölgyf.
 1860., 37. I.
- hetet-havat (összehadart) J. Egy kalandor. II., 102. hetet-havat. Ny.
 V. 319. hébe-hóba Ar. T. sz. hebe-hoba. Ny. V. 472. Abonyi
 Özv. tehénk. hebe-korba. Turgenj. Egy vadász. 76., 82.
- hévvel-lévvél. J. Szomorú nap. II. 69.
- hideg-rideg. Mese a varróg. Kis. 63
- himezzük-hámozzuk (a dolgot.) K. T. K. Világlátók. 32. I. himez-
 hajaz. Jókai Bálványos. II. 59. „Hát ti a mi gyónási szentsé-
 günket a ti ürgelyukba kiabálásokhoz himezed-hajazad.“
 himöltök-hámoltok. T. Falu urai. 123. him-hám. Ny. III. 453.
 himmel-hámmal. Ny. VIII. 189 himezés-hámozás. Turgenjev.
 Egy vad. 58. himel-hámol. Ny. III. 189. himezett-hámozott.
 Abonyi Özv. teh. 26.
- hire-hamva. Gyulai. Az első m. kom. Ben. Kollekt. 81.
- hire-nevére. Mátray. Feri. 22. híréhez-nevéhez. Beöthy. Hárász-keszk.
 Főv. L. 1867. 1093. I.
- holt-halavány. Abonyi. A mi not. II.
- hopp-kopp. Köz. Má ma hopp, holnap kopp.
- hoz-visz.

húzó-vonó. Abonyi. Özv. teh. 6. Egyet. pall. I. 101. huza-vona. Mátray. Feri. 95. Ihász. Nyt. Tolnai. Polgm. F. 171. huzavona. Vajda. Abel és Aranka. huza-vonával. Abonyi Özv. teh 88. huzavonva jött nap. J. Új földesur II. 69. a sok huza-vonán. T. Falu urai. 125. kihúzták-vonták. T. Polgm. I. 92. huza-vonóssal. U. o. I. 169.

húzta-rángatta. Turg. Egy vad. eml. 309.

húzni-halasztani Zalár. Szil. haragja. 6.

ide-oda, idáig-odáig, ideig-odáig, emide-amoda.

ideig-óraig. Horv. M. M.-orsz. tört. I. 315. T. Falu urai. 106.

ideig-meddig.

így-úgy (akár így, akár úgy.)

ilyen-olyan, imilyen-amolyan. Turg. Egy vad. eml. 12.

imígy-amúgy. J. Bujd. napl. 26. imitt-amott. J. Kalandor. I. 54.

Bálv. I. 4. Magyar előid. 248. Miksz. Lohinai fű. 13. Eger-vári. Tarczai család 44. 74.

inges-gatyás. Abonyi A mi not. II. 13. Se ingem, se gatyám (semmi közöm hozzá.)

inge-galléra (se—, se—.) R. Ráby. III. 21.

ingó-lengő. Hiavata. 77. ingat-lenget Torkos. Ujabb költ. 173.

innen-onnan, innét-onnét, éringen-ârunnan. Ny. I. 91.

innen-túl. Ny. X. 9.

irgalmat-kegyelmet. J. Damokos. I. 4.

izre-izré, izré-porrá. Ny. X. 9.

íze-búze. Torkos, Ujabb költ. 52.

jár-kei, Kacziány, Alisz. 39. jártok-keltek, J. Egy kalandor. I. 54.

II. 147. járt-kelt. T. Polgm. II. 42. Varrógép. Kis. 81. Turgenj. Vadász eml. ir. 46. járta-kelte, Fejes. Szép assz. 25.

jártas-kötes, Vdrzs. 503 jársz-kelsz. Fejes, Szép assz. 28. járnak-kei, Z. Szil. har. 34. Turg. Egy vad. eml. 316. járnikei.

Gabányi, Két vén gyermek. 115. járó-kei, Tóth J. Kis reg. 52. járókeikkel, Mátray, Feri 15. járó-keikre, Gyulai,

Első m. kom. járás-kei. Ab. A mi not. I. 172. Csengey, Bokr. vil. 95. járva-kei, Kacziány, Alisz.

jára-futa. Vdr. 503.

járása-ugrása (se—, se—.) Ny. X. 384.

gyeibe-gyürübe Ny. XI. 43. „a leány, a kit nem visznek táncolni.“

„Hogy az ördög gyomrozzon meg benneteket, de megvihogtok

- itt jegyben-gyűrűben.“ (Fodorminta mondja ezt az őt váró s élénken társalgó cselédeknek.) Ember Gy. A nemes. F. L. 1879. 185. old. 2. hsb.)
- jobbra-balra. H. Nyt. Ab. A mi not. I. 13. jobbról-balról. Szegfi, Fönn és alant, I. 77.
- jól-rosszul. Kacziány. Alisz. 33.
- jövő-menő. J. Egy kalandor. II. 101. jött-ment (parvenu) J. Régi jó táblab. T. Falu urai 109. 133. jöttek-mentek. Petelei. Füle-mile. 29. jönni-menni. Kiss. Varróg.
- kapta-fogta. Ny. VIII. 189.
- kecze-becze (kecze = kecske, becze = borju, boczi) (kecske-borju.) Ny. III. 25. 1.
- keresztbe-hosszába. J. Egy kalandor. I. 101.
- keres-kutat. Ny. XI. 286.
- ken-fen. Ihász Nyt. kenő-fenő. Ar. J. örd. kente-fente. Ar. A bajusz. kikenték-fenték. Mikszáth Nemzetes. 334. kencse-fencse. Tolnay Nemes vér II. 166. kendőző-fendőző Ny. III. 454. kikent-kifent. Turg. Egy vad. eml. 398. Kikent-fent. U. o. 233.
- kénye-kedve. Bulla Tündér-öv. V. é 46 orsz. kénye-kedvére. Turg. Egy vad. eml. 342. Abonyi A mi not. II. 109. Ráth Humoros életk. 21.
- kénytelen-kelletlen (kedvetlen) Turg. Egy vadász 407.
- későn-korán. Sümegi. Noahiad. 20.
- kérd-hall (se—, se—.) Zalár Szil. har. 11.
- kerül-fordul. Új földesúr. 45. 291. még egyet került-fordult, J. Egy. kalandor III. 134. 1.
- kerül-buvik. Bulla Tünd. IV. é. 11 vrsz.
- kezén-lában. J. Görögtűz. II. 151. Keze-lába csupa zsír. Sz. S. tréf. dal. 69. kézzel-lábbal. Tóth J. Kalászszedő. 54. Turg. Egy vadász 140. négykézláb.
- ki-be, kidőlt-bedőlt. Turg. Egy vad. 2. Tolnai A falu urai. 17. Ab. A mi not. II. 113. Se künn, se benn, mint az ablakfa. (Találós mese.)
- kicsoda-micsoda. Ab. A mi not. II. 121.
- könnyebb-súlyosabb. Egyetértés. 1886. 325. sz. 3. old.
- körül-belül. Tóth Józ. Kalászszedő 53. körül-belül = majdnem. látni-tudni vágyó, J. Pol. div. I. 92.

le s fel, fel-le.

lelkét-szívét. Abonyi A mi not. I. 149. II. 9. szive-lelke. Arany J. Toldi I. é.

lengő-ingó (liliomszál) J. Véresk. I. 187.

lépten-nyomon Ab. A mi not. I. 6. Ab. Özv. teh. 42. Turg. Egy vadász. 274. 312. Beniczkyné Zárt ajt. 4. Gabányi Két vén gyermek, 60. I.

leste-várta. Ab. Egyet. pall. II. 121. lesve-várva, Hiavata. 179.

libeg-lobog. Ar. Rozgonyiné.

libeg-leng. Mese a varróg. Kis. 72.

libeg-piheg, léhhel-péhhel. Ar. J. örd.

locsogó-esacsogó. T. Polg. I. 175.

locsog-fecseg, locska-fecske. Szin. Nyt. fecsi-locsi Ny. V. 425. licsi-ficsi Vdrzs. 507. locs-fecs. Ny. X. 287. fecske-locska. Ny. III. 413. locsogó-fecsegő. Tolnai. Falu urai 127.

lót-fut. Vajda. Abel és Ar. 74. Kisf. Kár. Turg. Egy vadász. 404.

lóttni-futni. Jókai örd. lótas-futás. Gab. Két vén gyermek. 38. 79.

Petelei Fülemile 86. lótot-futott Tóth J. Kis reg. 38. lóto-futó. Ny. X. 287. lóti-futi. Ny. III. 80.

lotyog-fityeg s innen lityeg-fityeg. Ny. X. 287.

maholnap.

mejjes-faros. Ny. X. 288. jól megtermett.

méz-máz (volt az egész ember). Ab. A mi not. I. 45. mézes-mázos. Ábrai Utolsó Lap. I. 120. Benedek Koll. 69. Turg. Egy vad. 402. Kaciány. Alisz. 9.

napja-fénye. Kac. Alisz. 111.

nyakra-főre. Pákh. Hum. életk. 21. Miksz. Gentry 168. Turgenj. Egy vadász. 312. Petelei, Fülemile. 77. Egervári Tarcai csal. 48., 108.

nyakon-pofon dicsér. J. Kis kir. 285.

nyal-fal. Ihász Nyt. nyali-fali Ny. X. 288. nyeli-fali, nyeli-feli. Ny. III. 135. nyalják-falják, Miksz. Nemz. ur. 202. nyalta-falta. Csengey Bokr. világ 60.

nyár-tél, Kac. Alisz 34.

okkal-móddal, Vör. Fóti d. K. T. Kálm. Világlát. 54. Turgenj. Egy vad. 1. Bercik Nézd meg az anyj. 24.

oldhat-köthet, Bulla Tünd. IV. é. 37. vrsz.

- oszlik-foszlik, Mikszáth Nemz. 201.
- örege-apraja, J. Arany emb. V. 76.
- összevissza (tudsz hazudni), K. T. Kalin. Világl. Szász K. összevissza gondolat, Balogh Z. Alpári IV. é. Ab. Regék III. 143.
- J. Fekete-gyém. I. 63. Petelei Füleml. 43. összevisszaság Tanáregyl. Közl. 1885. 231.
- ötöl-hatol, Új földesur I. 71. ötöltem-hatoltam neki valamit, J. Kalandor II. 46.
- per-patvar, J. Névtelen vár 723. perpatvarokat, Abonyi Özv. teh. Berc. Nézd meg az. 48. pörpatvarra Kaciány, Alisz 46.
- recsegett-ropogott, Miksz. Nemz. 264.
- rendre-sorra, Incédi Kocsis és kir. leány. sora-rendje, Rudnyánszky Árló gúzs.
- ropogva-pattogva, Hunyadi Alb. 144.
- rantom-bontom, Petőfi. rontó-bontó, Ihász Nyt. sikolt-rikolt. Ny. V. 257.
- sebbel-lobbal (hova siet oly nagy)
- sava-borsa
- sirt-ritt, Toth J. Kalászszedő 68. sirva-riva, J. Bujd. naplója 201. sivás-rivás, Ny. III. 545.
- súg-búg, Bulla Tünd. öv II. é. 60. vrsz. Ih. Nytan. Kaciány Alisz. 182. súgnak-búgnak. Ábr. Utolsó Zápolyai I. 108. l.
- süljön-följön, Ny. V. 257. sülte-főve, Toln. Besz. I. 170. sültje-főztje. Toln. Falu urai. sültet-főttet, J. Damokosok X. 4.
- sürög-forog, Ab. Egyet. pall II. 119. Tork. Ujabb költ. 17. sürögnek-forognak, Kac. Alisz 39. sürr-forr. U. az u. o. 151. Tolnai Falu urai 62. sürg-forr, J. Örök béke I. 41. sürgött-forgott, Miksz. Lohinai 23. Turgenj. Egy vad. 89 T. Falu urai 109. sürrtem-forrtam, Abonyi Egyet. pall. II. 134. sürgeni-forgani, Haz. Sallust. ford. VII. sürgés-forgás, Ab. Egyet. pall. II. 134. Miksz. Lohin. 16. Turg. Egy vad. 406. Bercik Nézd meg. 46. Benickyné Zárt ajtók 76. sürgését-forgását, T. Polgm. I. 72. sürgő-forgó, J. Máglyai csal. 35. süрге-fürge, Ny. III. 168.
- sütő-főző, J. Kalandor I. 109. meg is sütik, meg is főzik (találós mese), sütve-főve Fejes Szép assz. 24.
- szakter-bakter, Népbárát 1848. 36. sz.

- szán-bán, Ny. III. 168. szánom-bánom (holtig tartó), szájja-bánja,
Ben. Koll. 5. szánják-bánják, u. o. 76.
- szánt-vet, Jók. Népd. hőse. szánt-s-vess, Kölcsey.
- szebb-csunyább, Miksz. Nemz. 3.
- szedem-vedem, Ny. III. 545. szedett-vedett, Ar. T. sz. 231. T. Falu
urai 148. szedte-vette, T. Polgm. I. 211.
- szeg-lik, Ny. III. 545.
- szegről-végről, Noahiad. szegről-végről sógorok voltak, J. Lőcsei I.
216. szegről-végről elbeszélni, Miksz. Nemz. 147. Kaciány
Alisz 6.
- széll-elével, J. Bujd. napl. 77.
- széll-el-lobbal, Ny. III. 167. V. 497.
- szemét-száját, Gab. Két vén gyer. 73.
- szemre-főre (hasonlók valának), szemre-füre tekintgetett Ráby III. 53.
- szemfülelni, Hiavata 68.
- széna-szalma; szénás lábad, szalmás lábad, Jók.
- szerét-számát, T. Falu urai 125, Jubil. 48.
- színe-java, T. Polgm. I. 2. Falu urai 131. Turg. Egy vad. 47. szí-
nét-javát, T. Polgm. I. 108.
- szive-lelke, Bened. Koll. 74. Ar. Toldi I. é. Kac. Alisz 197.
- szívvel-szájjal (egy —) T. Falu urai 38.
- szőrén-szálán, Vas Ger. Népb. 1848. 137. szőrín-szálán, T. Polgm.
Turg. Egy vad. 92. néha szőrén-lában, Ny. X. 84. szőrín-
szőrt is mondják, mikor egyik cserélő sem nyert, Ny. X. 384.
- szerét-számát, T. Falu urai 125. Jubil. 48.
- szólták-szapulták, Rudny. Aruló gúzs. leszólja-szapulja, T. Polgm. I. 82.
- szopja-nyalja, Ny. X. 383. szopóka-nyalóka, J. Kis kir. II. 113.
- szóttjét-fontját, F. L. 1881. 810. l. szótt-font pletyka, Ben. Koll. 18.
szótte-fonta, Ny. X. 383.
- szúr-szab, J. Bujd. napl. 26.
- szúri-szapulja, Ny. X. 383.
- szúrka-piszka, Ny. VIII. 189. „pipaszúrkáló“
tárva-nyitva, Ih. Nyt. Mátray Feri 49. J. Kis kir. V. 152. Kaciány
Alisz 37.
- té-tova (se—, se), Tol. sz. tiltul, J. Pol. div. II. 19. Kuthy Már-
cius előtti képek. til-tul, Vajda Abel és Ar. 54.
- tedd ide, tedd oda.

- tejbe-vajba, Turg. Egy vad. 89.
 tekeres-facsaros (mondatok) Fábrián Kisf. társ. évl. Ujf. I. 195. I.
 tekergett-facsargott, Bened. Koll. 117.
 telik-mulik, Vdrzs. 521.
 téll-el-széll-el, Kac. Alisz. 198.
 tenyeres-talpas, Ih. Nyt.
 teng-leng, Ih. Nyt.
 tessék-lássék, J. Két menny. 19.
 testi-lelki, Szig. alb. 29. teste-lelke, Ab. A mi not. II. 115. testes-
 től-lelkestől, Tóth Kis reg. 136. Zalár Szil. har. 58. testben-
 lélekben, Beniczkyné Zárt ajt. 37. teste-lelke, Vajda Abel és
 Ar. 59.
 teszi-veszi (háló neve a Tisza mentén), se tette se vette, Jók. Pol.
 Divatlap 1846. 1029. I. tesz-vesz, Tork. Ujabb költ. 94. tett-
 vett, Mese a varrógép. 81.
 tetőtől-talpig, J. Peregrinus. Miksz. Loh. fű.
 told-fold, Ny. III. 545. toldoz-foldoz, Ab. Reg. III. 237. toldjam-
 foldjam, toldom-foldom, Miksz. Nemz. 59. toldott-foldott, Egy
 pár papucs. toldanám-foldanám, Ar. Jók. örd.
 torkig-fülig, P. Szathm. Magyarhon fényk. I. 91.
 toronya-boronya (bejártam—) = Torna-Baranya.
 törte-gyötörte (magát), Turg. Egy vad. eml. 324.
 törük-szakad (csárda), J. Magy. nábob.
 töri-marja, Ny. III. 311. „kézzel-lábbal ügyekszik.“ türe-mara, Ny.
 III. 311. „hulladék.“
 tör-ront, Ny. X. 570.
 töltik és költik (napjaikat), Pázmány Praed. 30. I.
 török-tatár.
 tövéről-hegyére, Ben. Koll. 34.
 tücsköt-bogarat, Turg. Egy vad. 369. 422.
 tüled-hozzád, Népbarát 1848. 67. I. hajlik tüled és hozzád. NpdI.
 tüskön-bokron, Abonyi Reg. III. 154. Fejes Szép assz. 23. tüskön-
 bozóton, J. Máglyai csal.
 tüstül-farkostul, Ny. X. 570. „mindenestül.“
 tűzni-fokozni, Ny. III. 455.
 tűz-fűz, Ny. III. 311.
 tűzben-lángban, J. Kis kir. 187.

- tűzzel-vassal
 tüzön-vizen, Ab. A mi not. II. 113.
 ugri-futi, Ny. III. 311.
 úttal-móddal, Ab. A mi not. II. 27. ezer útat-módot, Ábrai köny
 és mos.
 ügyes-bajos, Réthy Ifj. besz. 56. Ben. Koll. 73. ügy-bajom van. Kac.
 Alisz 177. ügyyel-bajjal, Ab. A mi not. I. 17. Toldi VII. 19.
 vrsz. Turg. Egy vad. 137. 170. Torkos Ujabb költ. 187. Tol.
 Polgm. II. 58. 1.
 üz-hajt, J. Nyomor. napl. 47.
 üz-fűz, Ny. III. 312. üzve-fűzve, J. Két menny. 53.
 üti-veti, Ny. III. 312. 503.
 ütötték-verték, Egyetértés 1884. 325. sz. 3. old. 3. hsb.
 ütött-kopott (van-e itt valami ütött-kopott rosz cigány), Ab. A mi
 not. II. 33. Gyulai Első m. kom. ütött-kopottsága, Kuthy Ha-
 zai rejt. I. 86.
 várva-lesve, Ab. A mi not. II. 80.
 vedlett-hámlott, T. Nemes vér I. 5.
 vége-hossza, Rudny. Áruló guzs. Kac. Alisz 10. 1. 128. Arany Szi-
 binyáni.
 vehessék-adhassák, Incédi Kocsis és kir. fi.
 vizen-sáron, J. Arany emb. II. 4.
 zajba-bajba, Kac. Alisz 146.
 zene-banda.
 zörögj-dörögj, Ny. III. 503.
 zongó-dongó, Ny. V. 574.
 zúg-búg, Ihász Nyt.
 zörög-morog, Ny. XI. 42.
 zöngés-pöngés, Vdr. 454.
 zúzta-törte magát, Turg. Egy vadász. 420. töri-zúzta, u. o. 305.

Dr. Fülöp Adorján.

ÓDA BÁRÓCZI HALÁLÁRA.

Közli: *Ferenczi Zoltán.*

Az Erdélyi Muzeum-Egylet könyvtárában újabban Báróczi neve alatt egy ily című füzetecskét találtam: „Jo hazafi Báróczi neve, és munkái fenn maradnak. Kolo'sváronn. Nyomt. a' Réf. Kol. bet. 1811.“

Mivel Beöthy Zsolt „A szépprózai elbeszélés sat.“ cz. műve II. kötete méltóan újította föl legujabban Báróczi emlékezetét, czélszerűnek tartjuk e füzetecske közlését, mely pár évvel Báróczi halála után jelent meg¹⁾ s egyik bizonyítéka annak, hogy Báróczi munkássága s kivált nyelvezetének értéke akkor a legnagyobb dicsőítés tárgya volt.

A füzet, mint láttuk, Kolozsvárt jelent meg. Ha figyelembe vesszük a körülményeket, világos, hogy Kenderesi Mihály volt a kiadója. E férfiúról röviden a következőket jegyezzük meg: a neve volt Felsőszállás-pataki Kenderesi Mihály, szül. 1758. nov. 17, megh. 1824. ápr. 26. Hő pártolója volt a nemzeti nyelvnek, buzgott a kolozsv. színház létesítésében, maga is írt történelmi és verses műveket²⁾ Az erd. muz. könyvtárában találtam tőle két művet: 1. Felső-Szállás-pataki Kenderesi M. Artatlan erköltsü és szelid jó lelkü néhai élete párjának, Balia Rebekának áldott emlékezetére, szerzette. Kolos'váratt. 1802-ben. Ref. coll. bet. 2. Nagy érdemü S. pataki professor Nagy Ferentzhez válaszsza Kenderesi Mihálynak a Kozon és Lysimach aranyokról. Kolo'svaronn. 1812. Állására nézve hunyadmegyei földbirtokos volt s szolgált a guberniumnál. Idézett második műve alá úgy írta magát, mint gubernialis secretarius, viszont így írta magát még 1813-ban is egy Kazinczyhoz intézett

¹⁾ Báróczi megh. 1809. karácson szombatján.

²⁾ L. Moenich és Vutkovics: Magy. írók névtára. Kazinczy Erd. levelei (Abafi-kiad.) 77. l.

levele alá, mely márcz. 20-ról költ.¹⁾ De még ugyanez évben gubernialis consiliariusú lett, világos ez Vályi-Nagy Ferencz egyik ódájából: „Óda Méltóságos Felső-Szállás-Pataki Kenderesi Mihály urnak, Erdélyi Gubernialis Consiliariusnak tiszteletére 1813-ban, (Polyhymnia. 1820. 227. l.) melyben a többek közt azt írja róla: „Véd lettél te, hogy így a Görög és Deák ízlést visszateremtenéd.“²⁾ A görög és deák ízlést tehát kiválóan pártfogolta s valóban Kenderesi az ó-classicai iskola egyik terjesztője és munkása volt. Kenderesi meleg baráti viszonyban állott tehát úgy Vályi Nagy Ferenczcel, mint Kazinczyval. Az utóbbival való viszonyát eléggé bizonyítja nemcsak a már említett, hanem több más levél is, melyek az Abafi-féle Figyelőben jelentek meg. (I. k. és XIX. kötet.) Ezek közül egyikben, mely Déváról, 1813. kelt, aug. 24-ről szól Nagy Ferenczről és Somboriról, azt írván ez utóbbiról, hogy munkái összegyűjtésével foglalkozik. (U. ott. XIX. k. 204—5. l.)³⁾

Ezekből világos, hogy az a Nagy Ferencz tehát, ki az alább közlendő füzetkébe négy sort írt, nem volt más, mint a Homeros akkori nagyhírű fordítója, Vályi Nagy Ferencz és Sombori pedig Sombori László⁴⁾, Kenderesi barátja, ki Virág Benedek és Vályi Nagy F. példájára a classicai versformákat mívelte. Kazinczy róla is megemlékezik több helyt Erdélyi leveleiben s őt Erdély magyar metricusainak triászába sorolja Buczival és Elekes-sel.⁵⁾ Kenderesi és Kazinczy baráti viszonya fejt meg, hogy Kenderesi oly lelkesen szerette a classicai verselést s azt is, hogy Berzsenyi ódáit ismerhették Erdélyben már kiadatásuk előtt, mert Kazinczy Kenderesinek elküldte őket.

Az alább közlendő kis füzetre nézve azt írja Kenderesi Kazinczynak 1813. jun. 26-án, hogy nem ismerte Báróczit. „Életemben

¹⁾ L. e levelet idézve Beöthy: Szépprózai elbeszélés. II. 25. l. Figyelő I. 186. lap-on.

²⁾ Kenderesire 1811-ben is írt egy ódát, mely önállón jelent meg. Egy-e a kettő, mivel ezt nem láttam, nem tudom. (Bevezetés)

³⁾ Kenderesiről még Kaz. Erd. levelek (Abafi kiad.) 76., 78. l. E szerint Hunyad m. főbírája és követe is volt. Ugyanott sok helyt szól róla. Megemlékezik róla pár szép sorban Buczy Emilhez írt költői levelében is

⁴⁾ Sombori emléke cz. a. Sipos Pál ódát írt emlékére. L. Erd. Muz. 1816. V. 127. l.

⁵⁾ L. Erd. levelek. 76. l.

csak magamban tiszteltem őtet, holta után nyilván.¹⁾ Ebből is világos, hogy a kiadás érdeme övé s Nagy F. az ő felkérésére írta 4 sorát.

Mindössze 4 levélnyi az egész füzetke; az „imprimatur“-ról következtetve, 1811. márcz. 15-dike után jelent meg. Virág Benedektől vett jelígeje ez:

A halandóság fia halhatatlan
Érdemek által.

Azután Berzsenyi „Felsőbüki Nagy Pálhoz“ 1807-ben írt ódájából van közölve két versszak:

A köz embernek neve vész magával;
Kints, kevély márvány paloták homályba
Dölnek, el-mulnak, 's heverő Uroknak
Hire enyészik

A Derék nem fél az idők mohától;
A koporsoból ki-tör, és eget nyer:²⁾
Érdemét a jók, 's nemesek, 's jövendő
Századok áldják.

Ez egyszersmind bizonyítéka annak, hogy Berzsenyi költeményei már megjelenésök előtt ismertek voltak. Költeményei ugyanis először 1813-ban adattak ki.

Ezt követi a második lapon Nagy Ferencz köv. 4 sora:

Néked, nem annak lantolok én, ki tsak
Vitéz Ösének nézi, arannyal irtt
Czimjét, heverve; oh nem annak
A ki Hazánk javait tsak éli.

A következő 4 lapon van a tulajdonképeni óda Sombori-tól „Lantidala Bárotzi emlékezetére“ cz. alatt:

Mint nagy havasnak föbb tetején, mikor
Szél' mérge dul ful, és ama' szálásabb
Tölgy boltozattyát ostromolván
Küszködik a' harag az erővel,
Ing a' temérdek nagy fa derék; az ő

¹⁾ Figyelő, II. 243. l.

²⁾ „Kér“ helyett.

Tág boltya-is mind egybe sodortatik,
 Rettegnek a' kissebb fa szálak
 Vég veszedelmü következtől :
 Már egy felől a' föld reped, a' gyökér
 Kezd megszakadni ; dől, tsikorog, ropog.
 Egy nagy darab helységet el-tép,
 Tul, le-le ront feles élő fákat,
 Illy' pusztulással, 's így leve a' kies
 Erdély kietlen ; a' midön annak el-
 Zuzolta szépségét el-este
 Fellegekig ható Czedrusunknak.
 Halljuk Barátim! már rekedezve fu
 A' sárga rut Váz trombita posta szót,
 B á r o c z i' multának!! meg-edzett
 Volna kinek ne dobogna szive!!!
 Mi, kik Hazánknak hiv fiai vagyunk,
 'S fő füstölésig untalan áldozunk
 Virágos oltárán, Magyar nyelv'
 Mirha felett való füszerével ;
 És kik le-hozták Menyből az ékesen
 Szollást Magyarhoz, 's arra magasztalák,
 Hogy égi z ngéshez hasonló
 Lenne az ő dalalása: és ti
 A' kik meg-áltak tántorodatlanul
 Honnyánk' törésin, hogy maga Nemzeti
 Tulajdonosságát ne lássa
 Veszni, irigy fene mérge által :
 A tiszta Kutföt áldani szüntek-é?
 Éppen nem. A'bol ittatok: a' ma-is
 Zöldellő kertyét szozatunknak
 Ékesíti gyakor öntözéssel.
 P é g á z n a k e g y t s e p r é s z b e s e m e n g e d e z :
 Ebből merittsünk újra fel-éledést ;
 Mert drága gyöngyökkel buzog fel,
 'S Kuttya körül mosolyog virág sor.
 Ki-fogyhatatlan annak az ő vize,
 'S buzgása oly' bő H u n n i a b é r t z e i n ,

Hogy azt minél inkább meritik,
 Annival a' fojamattya bővebb.
 Romába C á t o hogy vive Enniust,
 És talpra kezdett állani nyelv' mive;
 A'nál nagyobb 's szebb győzedelmi
 Pompa nem-is leh tett N e p o sként.
 Nagy győzedelmet hogy ne kiáltanánk
 B á r o t z i n a k mi! mert darabos, magos,
 'S szirtes hegyen tört által utat
 Herkulesi néki türközéssel.
 Innen ki tettzik, mit tehet ösztöne
 Hazát imádo jo fiunak, midön
 Emberkedik homlok töréssel
 Nyelve körül, javítása véget.
 Természetében volt noha rejtve a'
 Gyémánt valóság: nem vala véve még
 Pallérozott vig szeg etekre,
 Mellyeken önn' ragyogása játszik.
 Egy Czedrus el dönt kutfeje' fog tövin,
 Melyből alolrol tsergedezett vala,
 Bővebb vizével már fakadni,
 'S rengetegelet ezután nevelni.
Bárotzi nints már! Fenn maradtott Neve
'S Munkái, mindig szép havasi vizek
Fojása-ként fenn léznek, a' mig
A' Magyar érzi mi a' Derékség.¹⁾
 Nyugszik porában [mindazonáltal a
 Hir név ne tudjon sár temetésiről]
 Erdély nagy Országi d' A l e m b e r t
 Nyelv-! éli jobb izüségre nézve.

¹⁾ A derékség szó itt virtus helyett áll. Ismeretes, hogy Baróti Sz. D. Kisdud szótárában erénynek fordította, ebből csinálták Kaz. pesi barátai a r é n y - t. Azonban ez nem tetszett Kenderesinek s itt Erdélyben másoknak sem, e helyett Kenderesi a derékség szót ajánlotta. (L. Figyelő II. 243 l. és Kaz. levelei Sipos Pálhoz 33. l.)

Befejezi a füzetet egy pár sor „Az Olvasóhoz“ Kenderesitől:

„Ha Pontyi, vagy Pontyiné!) a' görög lantosok után Horátz' mértékét nem-is érti, s nem-is érzi; úgy azt se tudja meg-betsülni, hogy a' fellyebbiekben minden szó hány Kárátos: tehát őket arra kell útasítani, adják által másnak. A ki tud hozzá érteni-is, érzi-is.

Ezen útasítás iránt kéri az értelmes Olvasót

Kenderesi.“

1) Vonatkozás Bessenyei „Philosophus“ára.

SZAKOSZTÁLYI ÉRTESSÍTŐ.

I. Szakosztályunk közgyűlése.

Az Erdélyi Múzeum-egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya január 20-án délelőtt 10 órakor tartotta évi rendes közgyűlését.

Elnökölt dr. Szamosi János.

A szakosztályi tagok közül jelen voltak: dr. Felméri Lajos, Fazakas József, dr. Ferenczi Zoltán, dr. Lehman Róbert, Moldován Gergely, dr. Széchy Károly, dr. Szász Béla, dr. Szinnyei József, dr. Schilling Lajos és dr. Török István.

Elnök a közgyűlést következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt közgyűlés!

A mikor a szakosztályunk ötödik évzáró ülését megnyitni szerencsém van, igen kevés az, a mit mondani akarok. Kevés pedig két okból. Először, mert szabályaink értelmében és a dolog természeténél fogva a titkár van hivatva a választmány nevében számot adni a lefolyt évi működéséről; másodsor mert egyáltalában nincsen sok mondani valónk.

Szakosztályunk kitűzött célját tartva szeme előtt, zajtalanul, de — akarjuk hinni — nem nyomtalanul működött a lefolyt évben is. Működésünk eredményét az a tisztesség-s kötet foglalja magában, a melyet tisztelt tagtársaink jól ismernek, s a mely felett ítéletet mondani legkevésbé e helyről illik. De igen is hangsúlyozhatom azt, hogy ez a 34 ivnyi kötet sokkal díszesebb kiadásban, mint az előbbi évé, a nyomdával kötött kedvezőbb szerződés következtében jóval kevesebbe került. A 34 iv kiállítása és írói tiszteletdíja ugyanis csak 1433 frt 80 kr volt, holott a múlt évi 28 iv összesen 1479 frt 70 krba került az írói honorariummal együtt. A közgyűlés a költségvetésben 1700 frtot vett fel 30 ivre.

Az említett, kedvezőbb szerződés tette lehetővé azt is, hogy noha az évi bevétel az előirányzott összeget nem egészen érte el, mégis az évet nagyobb pénztámaradékkal zárhattuk le, mint a hogy tervezve volt.

Kedvezőtlenebb bevételeinknek két oka volt: az egyik hazai egyesületeink legtöbbjének közös betegsége: a tagdíjhátrálékok nagysága, a másik pedig az, hogy sem évi rendes kiadványaink, sem az Altenberger codex nem kelnek.

A tagdíj-hátrálékokat illetőleg van a választmánynak indítványa, a mely később az ülés sorrendjén tárgyalásra fog kerülni; de nyomtatványaink kellendőségének előmozdítását illetőleg — noha a választmánynak erre nézve is van terve — nézetem szerint mégis hasztalan egyelőre minden tervezgetés. Kevesen vagyunk, még kevesebben olvasnak komoly dolgokat, s legkevesebben adunk érte pénzt. Itt a baj!

Gyűléseink azonban e diszes helyen, kivált egyes esetekben sokkal látogatottabbak voltak, mint az előző években, de azért részemről még sem hallgathatom el azt a megjegyzésemet, hogy a diszes közönségben, a melyet főleg városunk művelt hölgyeinek bájos koszoruja emelt, még mindig gyéren voltak képviselve egyetemünk polgárai, pedig a választmány a gyűlés idejének megváltoztatásánál nem utolsó helyen volt tekintettel reájok. Nem szemrehányás akar ez lenni, csak gyöngéd figyelmeztetés; mert egyetemi ifjainkra mindenütt kell számitanunk, a hol nemzeti ügyekről van szó, mindenütt, a hol közművelődéssel, irodalommal és tudományal foglalkoznak.

Ezzel a szakosztály közgyűlését megnyitom és felkérem a titkár urat, sziveskedjék a választmány jelentését felolvasni.

A közgyűlés a beszédet lelkes éljenzéssel fogadta és a kiadványok értesítőjében kiadatni határozta.

Ezután dr. Hegedüs István titkár adta elő a választmány jelentését, mely következőleg szól:

Milyen tisztelt közgyűlés!

Egy évről kell számot adnunk. Jól esik konstatálnunk, hogy ez év a tudományos tevékenység gyarodását, a czélzatos haladást és az egyleti működés collectiv munkásságához feltétlenül szükséges buzgóságot fokozott mértékben mozdította elő, szóval a termékeny évek sorába sorozható.

A mi szakosztályunk czime kötelező, mint minden cím kötelez. A mi czimünk. az egyoldalú tevékenység helyett a human jellemű és human hagyományokkal dicsekvő tudományok együttes művelésére, az egymással rokon discipinák kölcsönös, egymásra utaló buvárlatára kötelez bennünket. Megtaláljuk-e az elismerést a nyilvánosság előtt, e kérdés nem

aggaszt, nem csüggeszt; mert az igazságkeresés igaz és nemes szenvedélyének önmagában meg van jutalma. A kötelességteljesítés boldogító tudatát igyekszünk megszerezni. Ez nekünk elég. És ha e nézőpontra, állva 1888-ra visszatekintünk, örömmel jelezhetjük, hogy ez évben kifejtett zajtalan tevékenység által a tudományok végtelen mezején az elérhetetlen, mert végtelen cél felé közelebb jutottunk.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet kegyes volt ez évben is bőkezű áldozattal támogatni szakosztályunkat. A lefolyt évben is 1500 frt segélyösszeggel gyámolította kiadványainkat.

Hogy e pártfogást mennyiben érdemeltük meg, a nyújtott segélyt miként használtuk föl, arra feleljen az a vaskos kötet, melyet a nagylelkű pártfogónak és a szakosztály tisztelt tagjainak ez évben nyújtottunk. E kötet tartalmának érdemleges megítélése nem mireánk tartozik. Itélje meg azt a szakosztály, a tudományos közvélemény, ítéljék meg azok, kik ez ítéletre illetékesek. Mi csak jelezzük, hogy míg 1877-ben 4 füzetben 28 és fél ivet nyújtottunk, a lefolyt évben, 6 füzetben, 33 és fél ivet képez kiadványaink V. kötete, tehát 5 ivvel többet. A mult közgyűlés azon határozatát, hogy határozott időpontokban jelenjék meg minden füzet, választmányunk végrehajtá, mert két havonként 5 ives füzetekben, folyóiratszerű alakban pontosan jelentek meg kiadványaink.

A jelen kötetben 12 szerzőtől 17 értekezés jelent meg, míg a 4 kötet 9 szerzőtől 15 értekezést hozott. A mi a jelen kötet általános jellemét illeti: ugyanazt kell mondanunk, a mit a IV. kötetről mondtunk, hogy hazai tárgy ép oly arányban tulnyomóan van képviselve, mint a IV. kötetben, annak mintegy $\frac{1}{5}$ -öd részét foglalja el, de változatosság tekintetében gazdagabb. Van benne széptani értekezés 4, irodalomtörténeti 3, népismei 4, régészeti 2, nyelvészeti: 1/, könyvismertetés 2 és a bolognai egyetem nyolczszáz éves jubileumáról írott érdekes jelentés.

E kötet két izben hozott adalékokat erdélyi népköltésünkhez és igen érdekes vonásait ismertette a román népköltészetnek. A régi Dacia archeologiai ismeretéhez is járult adattal, a Kazinczy és Petőfi irodalmát újabb adatokkal gyarapítá.

Kolozsvár művelődéstörténetéből is nyújtottunk egy pár adatot. Jelen kötetben könyvismertetés is talált helyet, mely rovatot jövőre óhajtanók állandóvá tenni.

Szakosztályunk irodalmi munkásságának jellemzéséről többet nem szólunk már, csak konstatáljuk, hogy a megjelent dolgozatok majdnem kivétel nélkül szakosztályunk szakulésein lettek bemutatva.

Szaksztályunk tartott kilencz szakülést, melyeken részint maga a szerző, részint más választmányi tag, többnyire a titkár, felolvasott, illetve bemutatott 15 értekezést, melyekből: bölcsészeti 2, nyelvészeti 1, irodalomtörténeti 3, népköltészeti 4, magyartörténeti 1, tanügyi 2, aesthetikai 1, régészeti 1. Választmányi ülés tartatott 4, melyek a kiadványok és a tagajánlások felől intézkedtek

Zárt ülés tartatott három, melyek a választmány ajánlata alapján kilencz tagot vettek föl a szaksztályi tagok sorába kik közül dr. Láncy Gyula egyetemi tanár ur, mint muzeumi tag jelentkezett szaksztályi tagnak.

Szaksztályunk tagjainak száma volt a muzeumi tagok közül 25 (a mult évben 21), tisztán szaksztályi tag: 80, összesen 105, tavaly volt 95. A mult évhez képest 10-zel több Kiadványainkból helybelieknek 82, postán küldetett szét 98. Kiadványainkból most is feles szám áll rendelkezésünkre. Örömmel jelenthetjük, hogy szaküléseink iránt, melyeket a helybeli Kereskedelmi Akadémia disztermében tartottunk, a nagyobb közönség részéről növekvő érdeklődés mutatkozott.

A választmány pénzügyeit az eddigi szokás szerint az elnök kezelte. Az általa a választmány elé terjesztett és minden tételében helyesen talált számadás részletes adatait főbb tételekben összegezve, az 1888. január 23-ától 1889 január 17-éig következő bevételeink és kiadásaink voltak:

I. Bevétel.

Pénztári maradvány mult évről	377	frt	24	kr.
Muzeum-egylettől 1888-iki átalány	1500	"	—	"
Tagsági díjakból és előfizetésekből	135	"	—	"
Altenberger-kodex elárusításából	—	"	—	"
Kiadványok régi folyamaiból	13	"	—	"
Intercalaris kamatokból	23	"	32	"
Összesen:	2048	frt	56	kr.

II. Kiadás.

A kiadványok V. kötet 1. 2. 3. 4. 5. 6. füzetinek nyomdai költsége, ugyanazok irói tiszteletdíja	1433	frt	80	kr.
Szerkesztő tiszteletdíja	200	"	—	"
Irodai költségek, postaköltség	24	"	72	"
Összesen:	1658	frt	52	kr.

Átvitel: 1658 frt 52 kr.

	Áthozatal: 1658 frt 52 kr
Szolga díjazása	20 " — "
A kereskedelmi akadémiának	35 " — "
	<hr/>
	Összesen: 1713 frt 52 kr.

III. Pénztármaradvány: 335 frt 4 kr.

Mint fenn: 2048 frt 56 kr.

Álljon itt a választmány által 1889-re megállapított költségvetés
Költségvetési előirányzat 1889-re.

A) Bevétel.

Pénztári maradék 1888-ról	335 frt 4 kr.
Átalány a Muzeum-egylettől	1500 " — "
Tagsági díjakból 1889-re és hátralékos tagdíjakból	150 " — "
Előfizetésekből és nyomtatványok eladásából	10 " — "
Intercalaris kamatokból	25 " — "
	<hr/>
	Összesen: 2020 frt 04 kr.

B) Kiadás.

Kiadványok VI. kötete 6 füzet, 5—5 ivvel, teljes

kiállítás és írói tiszteletdíj	1500 frt — kr.
Irodai költség, posta, vegyes	25 " — "
Szerkesztő tiszteletdíja	200 " — "
Kereskedelmi akadémiának a helyiségért	35 " — "
Szolga díjazása	20 " — "
	<hr/>
	Összesen: 1780 frt — kr.

Pénztármaradvány: 240 " 4 "

Mint fenn: 2020 frt 4 kr.

Ezek után a t. közgyűlés itéletére bizzuk egy évi működésünknek e híven visszatükröző képét A tudományos szellem ébresztése, fejlesztése volt célunk a lefolyt évben. E szellem lelkesít jövőre is.

A közgyűlés helyeslő tudomásul vette a választmány jelentését.

Elnök előterjesztvén a tagdíjhátralékosokra vonatkozó választmányi indítványt, közgyűlés határozatilag kimondja, hogy a) azon tagok, kik 1884—87. hátralékosok, egy körlevélben felhivandók, hogy tartozásaikat záros idő mellett befizessék, különben kénytelen lesz a választmány törvényes uton felhajtani a hátralékos összegeket. b) Pénztárnok utasítandó, hogy minden évnegyedben külön kimutatást terjesszen a választmány elé a hátralékosokról. E határozatok végrehajtásával a választmány bizatik meg.

Ezután Fazakas József a számadások felülvizsgálására kiküldött bizottság nevében felolvasta jelentését. Közgyűlés erre dr. Szamosi János elnököt az 1888. évi számadások felelősségének terhe alól feloldotta.

Ezután a tisztújítás ejtetett meg. Megválasztottak:

Elnöknek: dr. Szamosi János.

Alelnöknek: dr. Szász Béla.

Titkárnak: dr. Hegedüs István.

Választmányi tagoknak: dr. Felméri Lajos, dr. Schilling Lajos és dr. Ferenczi Zoltán.

A gyűlés 11 órakor ért véget.

II. Szakülések.

Szakosztályunk f évben tartá a mult egyleti év IX. és az uj egyleti év I. szakülését. Álljon itt ezekről a következő rövid értesítés.

IX. Szakülés 1889 január 19-én.

E szakülés egyetlen tárgya volt Dr. Szász Béla szakosztályi elnök felolvasása, ki „A philosophia mint büntárs“ cz. értekezést olvasott fel, melyben a jelenkor erkölcsi kópét erős színekkel rajzolván, kimutatni igyekszik, hogy azon bölcséleti irány, mely a szabadság nélküli, az u. n. kötött akarat tanát hirdeti, nem hivatott a közszellem jobb irányban irányzására, mi pedig a valódi ethikának legszebb feladata. Ez értekezés alapját képezte Dr. Öreg János debreczeni tanár „Erkölciség szabad akarat nélkül“ czim alatt ujonnan megjelent műve ellen intézett polemia.

A közönség a több mint másfél órát igénybe vett felolvasást élénk éljenzéssel jutalmazta. Ez értekezést kiadványaink jelen füzetében találja meg a t. olvasó.

Zártülés.

Ugyanekkor zártülés is tartatván, elnök előterjesztése és ajánlata alapján Dr. Lázár Gyula helybeli tanítónőképző intézeti tanár szakosztályi tagnak választott és A kolozsvári tanítóképző intézetenél szakosztályi tagsági joggal ruháztatott föl.

Ezzel a szak- és zártülés véget ért.

I. Szakülés 1889. február 16-án.

Az uj egyleti év első szakülését a következő tárgysorozattal tartá meg szakosztályunk.

1. Moldován Gergely szakosztályi tag felolvasta: „A román jobbágyok történetéből“ cz. értekezését, melyben párhuzamot von

az oláhországi és hazánkbeli román jobbágyak sorsa között és kitünteti újonnan román folyóiratokban közzétett okmányok alapján, hogy valóságos adás-vevés tárgya volt a jobbágy és ily adás-vevési okmányokat be is mutatott; a bojár főur kegyetlenebben gyakorolta a földesuri jogokat, mint azt a magyar nemesség bárhol és bármikor gyakorlálá.

Az értekezést a közönség élénk tetszéssel fogadta.

2. Petrán József szakosztályi tag felolvasta „Az 1809-iki magyar népfelkelés“ cz. értekezését, melyben a Kolozsvárt ez évben tartott országgyűlés naplója alapján a népfelkelés szervezésére vonatkozó intézkedéseket, szabályzatokat ismertette.

Az érdekes felolvasást a közönség megéljenezte.

3. Dr. Ferenczi Zoltán bemutatott „Óda Báróczy emlékezetére“ cz. alatt egy, a helybeli Muzeum-Egylet könyvtárában talált füzetet, melyben egy Zsombori László által írott óda fordul elő, mely Báróczy magasztalására íratott.

A tetszéssel fogadott költeményt, e kiválóan érdekes irodalomtörténeti emléket, jelen füzet hozza.

Kolozsvárt, 1889. február 17.